

Hentchak :

Organe Central

DU PARTI

HENTCHAKISTE

ՀԵՉԱԿ

Journal Arménien

mensuel

XX Année

ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՕՐԳԱՆ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

ԽՈՐՏԱԿՈՒՆԾ ՔԱՆԸ

Ռուսաստանի աշխատաւոր և գիւղացի դասակարգը, իր անգիտակցութեան օրերի մէջ, այն կարծիքն ունէր, թէ Պետերբուրգում նստող զահակալները խնամածու հայրեր էին, որոնք պատրաստ էին ամէն ցաւի դարձան և ամէն վէրքի թեթևութիւն տալ, եթէ իրենք խակալէս գիտցած լինէին, թէ այդպիսի երեւոյթներ գոյութիւն ունեն իրենց հոգատարութեանը յանձնուած ժողովրդի մէջ, և զրա համար էլ, իրմով իր շահերի դէմ զործող այդ անկազմ զանգրուածը, մահակներով և կացիներով խիստ հալածանք հանեց այն մի բռնն հոյակապ մարդոց դէմ, որոնք իրենց կարծիքի ճիշդ հակառակն էին քարոյում, այն է՝ թէ երկրի ամբողջ թշուառութեան, յետամնացութեան, աւերմունքի պատճառը և պատասխանատուն Պետերբուրգի մէջ բազմող մարդակուշներն էին և նրանց զրաժ կարգ ու կանոնը:

Ոչ միայն Ռուսաստանի ժողովրդի անգիտակից մասը, այլ նրա ինտելիգենտ կարծուած տարրերից շատ շատերն իսկ այն համոզումն էին սերմանում, թէ ժողովուրդը ինքը արժանի էր քաղաքական և անտեսական այն վիճակին, որի մէջ որ գտնուում էր, ու եթէ նա փոխուէր, զարգանար, յառաջադիմէր՝ ընդունակ տարր դառնար, այն ժամանակ Յարերը իրենք կլինէին առաջինը, որ նրան կօծաէին այն բոլոր իրաւունքներով, ինչոր պէտք է ազատ ապրել ուղղով մի ժողովրդի համար:

Կեանքը պատկերացնողները, իրականութիւնը բացատրողները իրենք գտնուում էին պատրանքների մէջ:

Ու անուա-ֆէօդալական Ռուսիան, նրա իշխող դասակարգերը, Գահի չորս կողմը ամբապնդուած իրենց ապահով էին զգում ամէն այն ցնցումներից, որոնք կատարուել էին ուրիշ երկրներում:

Ոչ ցարիզմի պաշտպաններն էին ուրիշ նիւթից և ատաղձից կազմուած, և ոչ էլ նրանց լծի տակ հեծողները, նրանց շահագործութեան առարկայ և ցողները: Պատմական էջը պիտի բացուէր՝ ամէն ինչ իր սեպհական քոյնովը հասկանալի լինելու համար:

Ու այդ էջը բացուեց՝ կարծուածից աւելի արագ:

Կապիտալիզմը պատմական մի փուլ է, որից

պիտի անցնէին բոլոր երկրները: Ռուսիան բնական օրէնքներից չէր կարող դուրս գալ: Իրերի ընթացքը նրան զարգացման այդ շաղի մէջ դրեց. ու բացի դրանից՝ ցարիզմի պաշտպանները—իրենց պետական մեքենան ժամանակի հետ յառաջ պորելու, տիրողի շահերը ապահովող այդ գործիքը պատշաճ դրութեան մէջ և բարձրութեան վրայ պահելու համար—իրենց կողմից ոչոք տուեցին կապիտալիզմի փթթումին, չէ՞ որ իրենց զրաժ էր պէտք զիջուած պահանջների բաւականութիւն տալու, իսկ կապիտալիզմի ազդակները այդ զրաժը առատութեամբ թափում էին, ուստի մնում էր նրանց հովանաւորել, շահագործութեան լայն տարարէլ տալ: Այդպէս էլ եղաւ:

Կապիտալիզմի տարածումը Ռուսաստանի մէջ, համեմատաբար, աւելի արագընթաց եղաւ: Ու այն տեղ էլ ստեղծուեց նորագոյն կեանքի շարժիչ տարրը՝ պրոլետարիատը, —մարդկութիւնը վերածնող, մարդկութիւնը դէպի մարդկութիւն տանող և իր իսկական նպատակին ծառայեցնող այդ դասակարգը:

Պրոլետարիատ դասակարգ, պրոլետարական պահանջներ և ցարիզմ, ցարական բէժիմ, — զրանք երկու անվերածելի էութիւններ են, որոնք չեն կարող երկրի միւսնոյն տարածութեան մէջ ամփոփուիլ, միատեղ բացել, միասին ապրել, —այդ երկուսից մէկը միւսին սկիտի ոչնչացնի, մին միւսին տեղի պիտի տայ: Ու սկսուեցաւ կռիւը:

Երկու միահեծանութիւններ իրարու դէմ էին ճակատած, մին մարմնացող Հին Ռուսիայի, որի մէջ իշխում էին անտրդարութիւն, բռնութիւն, շահագործութիւն, սով, սրածութիւն, անվերջ տառապանք. իսկ միւսը՝ պատկերացնող Նոր Ռուսիայի, որ բերում էր ճշմարտութեան, արդարութեան լոյսը, որ անհատի, հաւաքական մարմիններին շղթայազերծ էր անում անտեսական և քաղաքական ամէն կաշկանդումներից, ու նրանց ղեկավարեցօրէն մարդ, մարդկային բարձր նպատակներին ծառայելու պատրաստում: — Ու կռիւը եղաւ տաք, արիւնազանգ, անխնայ, երկու կողմից էլ: Յարիզմը յենուեցաւ իր բոլոր Հին ուժերի վրան, երևան դրեց իր օրինադիրքը, իր զինուորների բազուկները, իր պաշտպանների ուղեղը, —Պրոլետարիատը անցաւ արեան լճակներից, յետո չընկրկեց և իր իրաւունքի պատանէշի վրան կանգնեց:

Յարիզմը հարկադրուեց տեղի տալ: Բայց այդ

դիրքը յետ դառնալ աւելի լաւ թուէրու հոգեբանութիւնն էր: Նա վճռական ընդհանրացում տեսնէր, որպէսզի իր ուժերը կազդուրի, կազմակերպի և նորից ասպարէզ մտնի՝ իր կռիւն շարունակելու համար: Միթէ միւսնոյն չէին արել իր նմանները ուրիշ երկրների մէջ՝ համանման պարագաներում:

Եկաւ Առաջին Դուռնան, — դա Պրոլետարիատի մասնակի յաղթանակի մի բեկորն էր:

Ֆարիգմը իր պաշտպանների բերանով, իր ծառայութեանը եղող սուրճերով՝ ամէն հնարամտութիւն թափեց այդ նոր հաստատութիւնը բացառապէս իր նպատակներին ծառայեցնելու: — Պրոլետարիատը նրա դիմակը պատռեց, աստուծոյ երևան դրեց, թոյլ չտուեց որ պատմական չարագործը շարունակի մարդկային անգիտակցութիւնը շահագործել:

Իրաւունքը ուժեղինն է. աւելի պարզն ասած՝ անուրեւ ուղղա՞ն, որովհետեւ ուժեղ եմ, որովհետեւ անգիտեմ է թելադրում շահս:

Արձակուեց Առաջին Դուռնան, նրան հետևեցին Բարձրագոյն Սենատի ծառայական բացատրութիւնները:

Յոյս կար Երկրորդ Դուռնայով հասնել այն նշանակալիին, որին անկարելի եղաւ հասնել Առաջինով:

Դուռնայից Երկրորդ Դուռնան էր: Պրոլետարիական իրաւունքների կրճատում, պաշարողական դրութիւն, պատժող արշաւախմբեր, լեռնա-դաշտային դատարաններ, կախաղան, աքսոր, ամէն տեսակի անարդար դատաւարտութիւն, քմահաճոյքի ստեղծող ամէն հրահրագիտութիւն իզո՞ւր էին անցել, բոլորը իզուր:

Երկրորդ Դուռնան աւելի ըմբոստ եղաւ, քան առաջինը՝ յանձին պրոլետարիական ներկայացուցիչների:

Ճշմարիտ ուսու մարդիկների, հոկտեմբերեանների, միապետականների՝ ցարիզմի այդ աջ թևի օգնութիւնը պարտաւանջաւ, որքան էլ որ ընդհանուր յարձակման ժամանակ բուրժուականութիւնը, կադէտականութիւնը, ժամանակակից կեղծաւորութեան և յանսութեան այդ մարմնացումը, երկդիմի դիրք բռնեց: Ո՛չ, սխալ է այդ, նա միայն երկդիմի դիրք չբռնեց, այլ յաճախ, պարզ կերպով, ցարիզմի կողմը բռնեց և ժողովրդական ապստամբեան անունով խօսողը չէ թէ միայն նպաստեց, այլ աշխատեց այդ ժողովրդի ապստամբութիւնը խեղդել, նրա բացուելուն արգելք լինել:

Ռուսական ընդհանուր բուրժուական, իր բերան կուսակցութեամբ, եղաւ աւելի գաղջ, աւելի արհամարհելի, քան ուրիշ որ և է մի այլ երկրի մէջ գործող բուրժուական: Մինչդեռ ուրիշ երկրների բուրժուական եղաւ, որ խորտակեց ազնուա-ֆեոդալական կազմը, իր կաշին խաղի մէջ դնելով, Ռուսաստանի բուրժուական ո՛չ միայն այդ քաջութիւնը չունեցաւ, այլ չունեցաւ տղամարդութիւն աջակցելու նոյն իսկ նրանց, որոնք պատմական այդ միասնական իրենց վրան էին առել: Երկրորդ Դուռնայի մէջ կադէտականութիւնը իր դատաւարտութեան վճիռը տուեց:

Ո՞րն էր այն նորածին ոյժը, որ Երկրորդ ան-

գամ փշրեց ցարիզմի երազը, — պրոլետարիատը, սոցիալիստական իրականութեան ժայռը:

Լուծուեց Երկրորդ Դուռնան էլ:

Այժմ երբ ցարիզմի ամենափոքրիկները հեռաւոր բանտերի և աքսորավայրերի մէջն են թաղուած, երբ ամենալաւ կռուող ոյժերից շատերը չէղբայրուած են, ցարիզմը մի Երրորդ Դուռնայով ուղում է խաղալ իր շահագործութեան առարկայ եղող ժողովրդի և նրա յառաջդէմ գնդի հետ:

Կյարուցուեն ցեղական խնդիրներ, կզլուի ուսուցման քաղաքականութիւնը, նուաճուող ժողովուրդները իրաւաթափ կլինեն, ազնուականներ, աւատակներ, կղերականներ, յալիշտակիչ սեպհականատէրեր՝ սրանք բոլորը ստուար թուով ներկայ կլինեն և այս անգամ ամէն ինչ կարգի կմտնի, որովհետեւ Յանոս կադէտականութիւնից առնականութիւն չի յուսացուիլ, իսկ Պրոլետարիատը ջախջախուած է...

Ու ցարականները նորից գոնուած են պատրանքի մէջ, և այդ պատրանքը ո՛րքան անուշ է թուած նրանց:

Սակայն չի անցնիլ շատ ժամանակ և Պրոլետարիատը, իր ժամանակին, նորից ցոյց կտայ, թէ այդ կարծեցեալ անուշութեան մէջ դառնութեան ի՞նչ միկրոքներ կան, որի ձեռքից ցարիզմը չի կարող ազատուիլ, ինչ լարախաղացութիւնների մէջ էլ որ մտնելու լինի:

Պիտի գոմարուի Երրորդ Դուռնան՝ բարձրագոյն կամքի նշանակաւոր համեմատ:

Որքան էլ Պրոլետարիատը անդամանելի կռուստների ենթարկուած լինէր այս մի քանի տարւալ ընթացքում, որքան էլ որ իր մարտիկները կարգերը անօտարայած և իր շատ հարազատներից զրկուած, այնուամենայնիւ նա, որպէս ընդհանրացում զրկուած, այլ զարող Ոյժը, պիտի ներկայանայ այդ ժողովին էլ: Երես շուռ տալու, բոյկոտի ենթարկելու և գոյութիւն ունեցող քաղաքական հաստատութիւնները չտեսի դարկելու գաղափարը սոցիալիստական սկզբունքների ռահա-հորդինը չէ: Նա պիտի լինի այն ամէն տեղ, ուր կարող է իր հակառակորդների հետ ճակատի գալու:

Ու Դուռնա մտնելով, այս անգամ էլ Սոցիալ-Դեմոկրատիան, իր ներկայացուցիչների բերանով, պիտի գայ հաստատելու:

Թէ ոչ՝ միայն ներկայ Դուռնան, այլ ցարիզմի ուղեղից դուրս եկած քաղաքական բոլոր հաստատութիւնները արմատապէս խաբուսիկ են և տրամադծորէն անհաշտ ժողովրդական միահեծանութեան հետ:

Թէ անողոք կռիւն ցարիզմի դէմ անդուլ ջանքերով պիտի շարունակել, մինչև որ քառանդամ բանաձևով Հիմնադիր Ժողովը չզուամարուի, որը միայն, որպէս ժողովրդական միահեծան բերան, կարող է օրինական հող և հաստատութիւններ ստեղծել Ռուսաստանի մէջ, — իսկ մինչ այդ՝ քաղաքական, բնակարային, տնտեսական ամէն հաստատութիւն բռնադատութեան ուրեմն և ապօրինութեան արդիւնք նկատել: Մի ժողո-

վերջ իրաւունք ունի Հնազանդել, անտալ միայն իր ազատ կամքով, իր քուէով, իր որոշումներով տըլած օրէնքներին:

Սօցիալ-Դեմոկրատիայի առաքեալները Դոմա պիտի երթան նորից Հաստատելու, թէ դասակարգային Հետեանք ունեցող ներկայ քաղաքական Հաստատութիւնները բերած բարեկարգութիւնները միայն աչքան նշանակութիւն ունեն Պրոլետարիատի Համար, որքան որ նրանք կարող են ծառայել սօցիալիստական պըրօպագանդայի և գործունէութեան ծաւալմանը:

Թէ բուրժուական, արմատական որ և է ծրագիր, բաւականութիւն չի կարող տալ պրոլետարիատի քաղաքական ու անտեսական պահանջին, ուստի ամէն ծրագրի դէմ պիտի Հանել սօցիալիստական ծրագիրը, սօցիալիստական իրականութիւնը:

Պրոլետարիատը այս երրորդ անգամն էլ արեւնկզակ թշնամիներէ առաջը պիտի ներկայանայ և նրանց ցոյց տայ, որ ինքը կայ, և պատմական միասիւս ունի կատարելիք, մի միասիւս որ ընթացքը չի կարող կատեցնել ո՛չ միապետական յետադիմականների կռնչիւնը, ո՛չ բուրժուաների երկդիմութիւնը և ո՛չ էլ Ռոմանովներէ արդի Խորատկուած Դա՛հը:

ԵՒՐՈՊԱ, ԹԻՒՐԿԻԱ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԽՆԴԻՐ

Ծերութեանց մէջ պետութիւնն ասուած մարմինը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ տիրապետող դասակարգի կազմակերպուած ոյժը, որ նպատակ ունի նրա շահերը պաշտպանել, յարատեւ դարձնել թէ ներքին և թէ արտաքին վտանգներից:

Դասակարգային շահերը մնայուն դարձնելու գործը արտայայտուած է ներքին և արտաքին քաղաքականութեան մէջ Ուրեմն մի պետութեան քաղաքականութիւն, ըստ էութեան, ունի իր որոշ նպատակը: Ամէն քաղաքականութեան անկիւնաքարը այդ երկրի յարատեւ իրողութիւնների մէջ պիտի փնտռել, այդպիսով է միայն, որ կարելի է թափանցել քաղաքագետների ոլորապտոյտ ճանապարհները և ձուռաւոր գաղափար կազմել նրանց արտաքինի ու դիտաւորութիւնների մասին:

Եւրոպական պետութիւնների քաղաքականութիւնը նոր չէ գծուած դէպի Թիւրքիան, երկար ժամանակներից ի վեր է, որ մեծ պետութիւններից իւրաքանչիւրը իր որոշ քաղաքական նպատակներն ունի, նպատակներ՝ որոնք ձիւթածանակ և՛ միջոցներ են եղած՝ այդ պետութիւնների մնայուն շահերի տեսակէտից:

Եւ մեր թէզն է՝ որ այժմ Հրապարակի վրայ չկայ որ և է մի պետութիւն, որ բացարձակ քաղաքականութիւն ունեցած լինէր Թիւրքիան ամբողջով և նրան վերջնական անկուծից ազատել:

Մեր միւս թէզն է, որ սխալ, զլխովին սխալ է այն ենթադրութիւնը՝ թէ եւրոպական պետութեանց շահերը այնպէս են դասաւորուել, որ Հայկական Խնդրի Համար երբ և է միջամտութիւն չի կարող լինել: Մենք յաճախ տեսի, և ասում ենք, որ այդ միջամտութիւնը կարող է լինել, և կլինի, եթէ Հայկական Յեղափոխութիւնը միջամտութիւն չի յառաջ բերող զօրաւոր պատճառները ստեղծի. մինչև որ այդ Հարկեցուցիչ

պատճառները չստեղծուեն, — արտաքին միջամտութեան վրայ յոյս դնելը ցնորք է:

Պարզեք խնդիրները:

Բերլինի դաշնադրութիւնը պետութիւնների փոխադարձ յարաբերութիւնները աւելի խճճեց քան պարզեց և, որ գլխաւորն է, նոր Համախմբումների առիթ ու Հող ստեղծեց:

Արեւելեան խնդիրը եւրոպական ուրիշ խնդիրների հետ ոչ միայն սերտ կապ ունի, այլ նրանց մի երեսն է կազմում: Նրա պատճառով, այսպէս ասած, Եւրոպան Արեւելք է փոխադրուած, ուստի մին չի կարելի կղզիացնել և ուսումնասիրել առանց միւսների:

Եւ ինչ եղաւ Բերլինի դաշնադրութեան անմիջական Հետեանքը:

Նախ կազմուեց Եւրոպեական և ապա Երկպետեան Դաշնակցութիւնը:

Գերմանիան, Աւստրո-Հունգարիան և ապա Իտալիան դաշնակցելով՝ նրանք, պարզ բան է, Համաձայնութեան եւ կած պիտի լինէին և՛ Արեւելեան Խնդրի նկատմամբ: Եւ ինչ պիտի լինէր նրանց քաղաքականութիւնը առանձին առանձին կամ միասին վեր առած, — այն՝ որ կա՛մ Թիւրքիան պահել, նրան աւելի յարմար պարագային կլանելու, և կամ նպատուել նրա քայքայուելուն, աւելի մեծ պատաւներ կորզելու դիտաւորութեամբ: Նոյն այդ քաղաքականութիւնն էին ունեցել դարերից ի վեր և՛ միւս պետութիւնները:

Պատմական Հարցն այսպէս դրուած լինելով՝ բնականաբար կազմուող ամէն խմբակցութիւն առաջին գործը պիտի անէր իր Հեռաւոր և մերձաւոր նպատակների իրադործմանը Հետապնդել:

Այդպէս էլ եղաւ:

Թիւրքիայի աշխարհադրական դիրքը, նրա ոչ-արհամարհելի ֆիզիքական ոյժը անգոհնութեան մասնել չէր կարելի, և ահա՛ իրենց գործունէութեան առաջին շրջանին մէջ թէ Եւրոպեական և թէ Երկպետեան Դաշնակցութիւնը ո՛չ մի միջոց չխնայեցին նրան իրենց կողմը գրաւելու: Այդ նկատմամբ առանձին յամառ ձգտում ցոյց տըլեց Եւրոպեական Դաշնակցութիւնը ընդհանրապէս, նրա մէջ գերակշիւ դեր խաղացող Գերմանիան ձաւաւորապէս: Քանի որ այդ ժամանակները խնդիրները այնպէս էին դասաւորուած, որ մեծ պատուը ունենալու յոսով անմիջապէս չէր կարելի մօտենալ «Հիւանդ»ին, ուստի առնել նրան իրենց մէջ, պահել միւսների տենչանքներից, մինչև աւելի բարեյաջող պայմանների յառաջանալը: Եւ Մեծ Պետութիւնները, երկու խմբակցութիւնների բաժանուած, աշխատեցին՝ Հենց այդ նպատակով էլ, Թիւրքիային իրենց կողմը քաշել, դիւանդողիտական ամէն մեծարանքներ և լաւ ապագայի յոյսեր նրան շուայելով:

Պետութիւնների այդ ձգտումը անմասն չէր թուրք պետական անձնաւորութիւններին, երեք Հարիւր տարուց աւելի է, որ նրանք գիտեն դրանց արժէքը, նպատակը և այդ բոլորի հետ վարուելու ձևը: Ու թուրքը՝ Մեծ Թուրքը, մտաւ իր պատմական դերի մէջ: Ո՛ր խմբակցութեան մէջ որ մտնէր՝ նախ նրա կամակատար ծառան պիտի դառնար և վերջն էլ նրա կերակուրը, թող որ Հակառակորդ խմբակցութեան շանթերի էլ անմիջական առարկան պիտի լինէր, ուստի նրա քաղաքականութիւնն եղաւ ձաւաւորապէս ճանապարհներով ընթանալ (louvoyer), — երկու խմբին էլ բարեկամ ձևանալ, երկուսին էլ ժպտիլ, երկուսին էլ զիջումներ անել, և երկուսի Հակաձաւորութիւններից օգտուելով՝ նրանց իրարու դէմ Հանել ու Հակաշահութեանց միջից լողալով՝ իր գոյութիւնը քաշքշել: Թիւրքիան այդ քաղաքականութեան մէջ քաջափարժ էր, նա իր գործը առաջ տալու վարպետ կերպով, առանց իրեն բերան տալու:

Իրերի այդ դրութիւնը երկու որոշ Հետեանք ունեցաւ,

մին՝ որ Թիւրքիան, համեմատաբար, ազատ ձեռք ունեցաւ իր ներքին քաղաքականութեան մէջ և միւսը այն՝ որ արտաքին միջամտութիւնը զօրեղ չէր, քանի որ ընդհանուր համաձայնութիւն չկար ամէն անգամ բոլոր խնդիրներին նկատմամբ և իրեն դէմ կանգնած էին, յաճախ, աւելի հակաշահներ, քան համաշահներ:

Բերլինի դաշնագրութիւնից մինչև ցարդ երկու անգամ պետութիւնները միջամտել են Հայկական Խնդրի առթիւ մին Սառուի 1894-ի կռուից և միւսը Զէյթունի ապստամբութիւնից յետոյ: Եւ եթէ այդ միջամտութեանց ընդհանուր արդիւնքը եղաւ Զէյթունի պայծառագիւրը և Մայիսեան Ծրագիրը, և ո՛չ աւելին, — դրա առաջին պատճառը պիտի որոնել, այդ շրջանում, եւրոպական խնդիրների դատաւորութեան մէջ, ինչպէս և՛ նրա, որ հակառակորդ խմբերը իրարու ջատաւ էին, և միւսը այն՝ որ Հայկական Յեղափոխութիւնը չէրաւ պահանջողական չափի ու ժեղ և յարատեւ:

Եւ դրանից պէտք է յուսահատուիլ, — երբեք. մեր անդրդուելի համոզումն է, որ հետզհետեւ աւելի բարեցածող պայմաններ են ստեղծուած մեր Դատի հոմար, և Հայկական Խնդիրը ոչ միայն իր կենսականութիւնը չէ կորցրած, այլ նա իր լուծմանը մէջ պիտի մտնի՝ այսպէս թէ այնպէս, բայց անպատճառ պիտի մտնի: Եւ եթէ մենք այդ համոզումը ունինք, դա ո՛չ ենթակայական է, և ո՛չ էլ զղացմունքի կամ բողոքական ոգևորութեան արդիւնք, այլ աւարկայական և հիմնուած իրերի այն բնաւորութեան վրայ, որ արդէն առեւ են եւրոպական ընդհանուր խնդիրները:

Աւանդը գլխաւոր պետութիւնները առանձին առանձին:

ԳԵՐՄԱՆԻԱ

Գերմանիան Թիւրքիայի պաշտպանը և նրա հովանաւորողն է, — այս է կարծիք և տխրական պատասխանը նրանց, որոնք այդտեղից եզրակացնելու այն միտումն ունին թէ, ուրեմն, մենք՝ հայերս ոչինչ չենք կարող անել, քանի որ այսպիսի մի հակառակորդ ունինք մեր առաջը:

Վերլուծենք այդ նորախոսութիւնը:

Որ Գերմանիան Թիւրքիայի տիրութեամբ պաշտպանն է, — դրա մասին խօսք չի կարող լինել, դա ուղիղ է. բայց ի՞նչ, մոքով, ինչո՞ւ համար, մինչև ո՞ր աստիճան և ի՞նչ պայմաններով, — ահա խնդրի հետաքրքիր կողմը:

Պատասխանի համար մի փոքր յետ երթանք:

Կար մի ժամանակ, երբ Գերմանիան Արևելեան քաղաքականութիւնը չունէր, այդ այն ժամանակն էր, երբ Միացեալ Գերմանիա դեռ չկար. այդ այն օրերն էին, երբ Շիլլերը ասում էր թէ Անգլիան արդէն ծովերն է տիրել, Ֆրանսիան՝ ցամաքը, Գերմանիային էլ մնում է փիլիսոփայութիւնը և երաժշտութիւնը: Այդ այն ատեններն էին, երբ գերման շատ փիլիսոփաներ, սկսած Հերդերից, իրենց համար ամօթ էին համարում հանրամարդկային գործերը թողած՝ գերմանական նեղ շրջանակի խնդիրներովը պարապելու:

— Ինչո՞ւ համար սեղանս այսպէս տակն ու վրայ է եղել, այս ի՞նչ ապակիի կտորներ են թղթերիս վրայ լցուած, հարցրեց բորբոքուած Հերդեր՝ իր աշխատանոցի բարեկարգութեանը հսկող աղախնուց:

— Տէր իմ, մի քիչ հեռու, այնտեղ՝ բլուրի վրան Պրուսայիները և Ֆրանսիացիները կռոււմ են. նետուած ուռմբի կտորն է եղել այս բոլոր տակնուվրայութեան պատճառը, պատասխանեց շփոթուած աղախինը:

— Ես այդպիսի բան չեմ հասկանալ, դա ինձ չի վերաբերում, այնպէս կարգադրի՛ր որ ինձ այլևս չը խնդարեն, ասաց վճռողաբար Հերդերը: Եւ դա տեղի էր ունեցել նոյնի յիշատակալից կռուի օրը, երբ ամբողջ Գերմանիան

երեսն ի վեր գետնի պառկեց: Անշուշտ նախօրէօնի կրունկի տակը թփշտացող Գերմանիան առ առաւելն միայն իր ծաւին կարող էր մտածել, արտաքինը նրա համար այն ժամանակի գոյութիւն չունէր:

Անցան այդ օրերը: 1848-ի Գերմանիան, Ֆրանկֆուրտի Պարլամենտով, ո՛չ միայն Գերմանական Միութեան և Մեծ Գերմանիայի ուրուագիծը տուեց, այլև մասնանիւշեց նրա արտաքին քաղաքականութիւնը, նրա յարաբերութեան ուղղութիւնը դէպի պետութիւնները և ազգերը: Մեծ Գերմանիա ունենալու համար՝ հարկաւոր էր տիրել Ալբիոնականին և այնտեղից իջնել Միջերկրական, ու այդ պէտք է լինէր այդ ճանապարհի վրայ եղած պետութիւնների քայքայութեամբ և նրանց տիրապետութեամբն իսկ:

Այդ օրից Գերմանիան ունեցաւ իր Արևելեան քաղաքականութիւնը:

Եւրոպական քաղաքականութեան մէջ այժմս Գերմանիան ներկայանում է պահանջողական ու թիւնը, այդ է պահանջում իր շահը: Պահանջողականութիւն եւրոպայում՝ որպէսզի Ալգաւ-Լօրէնը մարտը կարողանայ, իր համաշխարհային քաղաքականութեանը հաստատուն կռուաններ ստեղծի և ծովային ոյժը դարգայնի: Ֆրանսիան, Անգլիան աշխարհի աւմենալու մասերը իւրացրել են. Աֆրիկայի մէջ իր ունեցածը ո՛չ միայն քիչ է, այլև իրարու հետ անընդհատութիւն չկաղծող երկիրներ: «Փիլիսոփայութիւնը», «Երաժշտութիւնը» չէ այժմս, որ իր զբաղման առաջին առարկան է դարձել, այլ ճարտարագործութիւնը: Կապիտալիստական ճարտարագործութիւնը իր հետ բերում է յաւելածներում, յաւելածներում անհրաժեշտ է դարձնում շուկայ, և գերմանական շուկաներից մէկն է միտլլանդական աշխարհը ընդհանրապէս, Թիւրքիան՝ մասնաւորապէս: Միտլլանդական պետութիւնները, որպէս յետմնաց երկիրներ, ընդհանուր և անմիջական տենչանքի առանձին առարկայ են. նպատակ, աջակցել այդ երկրների ժամանակաւոր գոյութեանը, որպէսզի շուկան չփակուի, ձեռքից չերթայ՝ ուրիշների ձեռքն անցնելով. ուրեմն պահպանել, բայց պահպանել շահագործելու, իր պետական պահանջներին ենթարկելու պայմանով: Գերմանիան չի ուզում Թիւրքիան, Մարոկկոն . . . պահպանել ինքն ըստ ինքեան, այլ պահպանել իր անմիջական և հեռուոր նպատակներին ծառայեցնելու համար, թոյլ չտալու որ միևնակ ուրիշների բաժինը դառնայ, այլ որ ինքն էլ իր մասն ունենայ, և որքան կարելի է մեծ մասը: Արևելքում Գերմանիան պահանջողական քաղաքականութիւն ունի, բայց միթէ այդ քաղաքականութիւնը չեն ունեցել շատ առաջ՝ Ֆրանսիան, Անգլիան, Աստորիան, Ռուսիան: Սրանցից ո՞րը չի աշխատել նպատակ, աջակցել, որ Թիւրքիան գոյութիւն ունենայ, և այդ նոյն իսկ դէպքի ուժով, բայց ինչո՞ւ համար, — որպէսզի յարմարագոյն ժամանակը գայ աւելի լաւ պատաններ փրցնելու և թոյլ չտալու որ անմիջական գործի ձեռքն անցնի: Թիւրքիայի պահանջողական քաղաքականութիւնը յառաջանում է բաժանել չկարողանալու համաձայնութիւնից: Բայց այդ քաղաքականութիւնը արդէն չի եղել որ պահպանել ուղղ պետութիւններից իւրաքանչիւրը պատշաճ պարագային իրեն համար պատաններ չփրցնէր — Սև Մովի ափեր, Ռուսա-Հայաստան, Ալժիրիա, Թունիա, Եգիպտոս, Կիպրոս, Բոսնիա-Հերցեգովինա՝ դրան վկայ: Գերմանիան պահանջում, հովանաւորում է Թիւրքիան, բայց չմոռանալ, որ այնտեղ է թափում իր կապիտալը, իսկ կապիտալը մեր օրերում խաղաղ աշխարհակալն է, նախապետաբար զինու նուաճման: Գերմանիան պահում է Թիւրքիան, բայց այդ պահած ժամակին՝ նա տիրապետում է, խաղաղ կերպով, Պոլսից մինչև Բաղդատ, Միջագետք, Փոքր Ասիա, Սիւրիա: Սա պահ-

պանդոգականութիւն է՝. բայց այդ պահանջականութեան վերջը ո՛ր պիտի ամառի, դէպի թիւրքիայի ամրապնդումը, դէպի նրա վերականգնումը, թէ՞ դէպի նրա անգամատումը՝ Գերմանիան բաժնետէր չէր թիւրքիայի երէկ, այսօր բաժնետէր է, և ուզում է պահել, որպէսզի իր բաժինը ի հարկին, այսինքն բաժանման պարագային, աւելի շատ, աւելի մեծ լինի։ Եթէ այսօր Գերմանիան սո՛վ տայ անմիջական բաժանման ինդիքն պարզ է, որ իր բաժինը կամ ոչինչ կամ շատ քիչ պիտի լինի, ուստի առայժմ յետաձգել, մինչև կապիտալի հրաշագործ աճումը, զարգացումը, թուներ և ճուտեր արձակելը։

Հարց, այդ քաղաքականութեան մէջ կա՞յ թիւրքիայի փրկութեան և միջամտութեան անվերածելի հակառակութեան ինդիք, — երբեք։

Գերմանիան պաշտպանում է թուրք կայսրութեան պետական ամբողջութեան և Սուլթանի միահեծանութեան գաղափարը, անշուշտ այդ այդպէս է, այսինքն այդ այդպէս երևում է։ Իսկ չհարց, է՛ն ո՛ր պետութիւնն է, որ թուրք պետական ամբողջութեան գաղափարը իրենը չի արել, կա՞յ մի պետութիւն, որ իրեն նախանձախնայիլ ցոյց չի տուել սուլթանական իրաւունքներին։ Բոլորն էլ այդ քաղաքականութիւնն ունեցել են, և ունին, տարբերութիւնն այն է, որ Գերմանիան երէկ ստպարէզի վրայ չկար, ուրեմն այդ քաղաքականութիւնը չունէր, իսկ այսօր այդ քաղաքականութիւնը երևան է դնում որովհետև ստպարէզի վրայ կայ և ինքն էլ ուզում է իր բաժինն ունենալ՝ իր ստամոքսին համաձայն. մինչև պահպանողականութեան և ամբողջականութեան խօսքերը չլինեն, քայքայման, տիրապետութեան և բաժանման քաղաքականութիւնը չի գործի։

Եզրակացութիւն, — Գերմանիան պահպանողական տարր է ընդհանուր եւրոպական քաղաքականութեան մէջ, նա պահպանողական է և՛ թիւրքիայում։ Արեւելեան խնդրում իր շահերն առաջ տանելու համար՝ նա յենուած է միապետական տարրերի վրա։ Նա պաշտպանում է թիւրքիայի ամբողջութեան գաղափարը, սուլթանական իրաւունքների կողմնակիցն է, բայց այդ բոլորը այն չափով, որքան որ այդ թուրքն տալիս իր եւրոպական գործերը, եւրոպական շահերը։ Արեւելեան այդ քաղաքականութիւնն ունենալով՝ Գերմանիան մինչև ցարդ դուրս չի եկել եւրոպական կոնցերաից, այսինքն միջամտութեան պարագային, միւսներից զատուելով՝ (Գրեատ, Մակեդոնիա) իր ոյժը չի գրել թիւրքիայի թիկունքին։ Գերմանիայի այսօրուան այդ քաղաքականութիւնը յառաջանում է նախ նրանից, որ ինքը դեռ պէտք եղածին պէս չի զետեղուել թիւրքիայի մէջ, դեռ իր անհնազանդ բաժինները լիովին ձեռք չի բերել. դահեղանակ է, երկրորդ, գերմանական թուլութեան, այդ նրա թուլութեան։ Գերմանիան ծովային բաւականաչափ ոյժ չունի՝ իր կամքը թելադրելու, մինչդեռ առաջը կանգնած են ծովային հսկայ ուժեր։

Եւ այդ պայմանների տակ պահելուց, այսինքն խաղաղ տիրապետելուց, բացի օգուտից իրեն և՛ ո՛չ մի վնաս կայ առայժմ։

Հարցը բոլորովին կը փոխուի, երբ Գերմանիան իր խաղաղ նուաճումները զարգացման բարձր կէտին կհասնի և իր ծովային ոյժը կրացնի։ Այդ ժամանակ նրա էլ քաղաքականութեան անմիջական գործը կլինի այն, ինչոր եղած է Անգլիացունը, Ռուսինը, Ֆրանսիացունը, այն է՝ պատանդներ փրցնել։ Եւ այդ բոլորի մէջ աչքի առաջ պիտի ունենայ միշտ այն՝ որ թիւրքիայի իր շահերի համար Գերմանիան երբեք դուրս չի գալ եւրոպական կոնցերաից, ո՛չ էլ սուր կըաշի՝ եթէ ուրիշ բաղկացութիւնների կողմից միջամտութիւն չլինի։ Մայիս 11-ի ծրագրի իրադրոճմանը եթէ երեք պետութիւնները պնդէին, Գերմանիան չէր, որ դէնք պիտի բարձրացնէր։ Եթէ անկախ, ինքնավար Հայաստանի

համար Գերմանիան իր պօսեդանցի վիտուրի մի սակրը չի տալ, դրա հակառակը՝ նա նոյն այդ վիտուրի սակրը չի էլ տալ նրան հակառակելու համար, եթէ ուրիշների կողմից այդ նպատակով միջամտութիւն չլինի։

Բերլինի դաշնադրութեան մէջ Բիկոնաֆիլը թիւրքիայի ամբողջականութեան և սուլթանի միահեծանութեան գաղափարն ընդունել տուեց։ Այդ էր եղած քաղաքականութիւնը և՛ Ֆրանսիացունը. այսօր նոյն այդ քաղաքականութիւնն ընդգրկած ունի Գերմանիան, և սա անում է այն՝ ինչոր անում էին իր նախորդները. այն տարբերութեամբ միայն, որ այդ քաղաքականութիւնը այժմ ևս անգղիական է։ Անգլիան այդ քաղաքականութիւնը թողել է, և թողել է որոշ կերպով, թողել է իր շահերի հրաձայնականութեամբ, — պատմութիւնը, անգլիական պետութեան մնայուն իրողութիւնները այդ անհրաժեշտ են դարձրել։

— Ի՞նչ անենք որ մեր անկախ գոյութիւնը կարողանանք պահել և թույլ չտանք, որ մեր երկիրն էլ Լեհաստանի կամ թիւրքիայի օրին ընկնի, հարցրել էին Զապոնական պետական անձնաւորութիւնները Հերբերտ Սպենսերից։ Մեծ փիլիսոփայի պատասխանն էր եղել, — առաջին հոգացողութիւնը անել թույլ չտալ, որ եւրոպական կապիտալը իոշոր չափերով ներս մտնի Զապոնիա, և ճանաւանդ, որ եւրոպացիները տէր չդառնան ձեր երկաթուղային ցանցերին և հանքային հարստութիւններին։ Սպենսերը ճանաւորապէս խնդրել էր, որ այդ նաճակը հրատարակութեան չտրուէր մինչև իր մահը։

Թիւրքիան նոր չէ, որ սնտեսական շահագործման տեսակետից եւրոպացիների ձեռքն է անցել, այսօր արտադրութեան բոլոր ծիւղերը անցել են օտարների ձեռքը, և ի՞նչ ունի թուրք տիրապետող դասակարգը — եթէ ոչ իր բռնի ետթաղանը, որի նիւթն իսկ տալիս է եւրոպացին, դեռ աւելին՝ այդ ետթաղանը կրողի հացը, ուժիկն էլ եւրոպացուց կախումն ունի։ Գերմանիան մինչև ցարդ այդ բոլորի մէջ մասն ու բաժին չունէր, այժմ ունի։ Փոխուած ոչինչ չկայ, ինչոր փոխուել է, դա այն է, որ թիւրքիային բաժանող, տիրապետել ուզող ոյժերից մէկն էլ աւելացել է։ Գերմանիան Սպենսերեան քաղաքականութեամբ չէ, որ ընթանում է դէպի թիւրքիան, այլ ճիշդ նրա հակառակը. ուրեմն իր ամբողջականութեան և պահպանողականութեան քաղաքականութիւնը թիւրքիային անկումից բնաւ չի ազատում։

Հարց, այդ պահպանողականութիւնից պիտի օգտուի՞ թիւրքիան, այդ ժամանակամիջոցին իր ճարտարագործութիւնը պիտի զարգացնի՞, ինքն իր սեպհական ոյժերի վրան պիտի աշխատի՞ կրթնել, իր պարտքերը պիտի թեթեւանան, թէ՞ երկրի շահագործութիւնը դադար պիտի առնի։ Դրանցից և ո՛չ մէկը. ընդհակառակը՝ երթալով աւելի պիտի թաղուի, իր հանրական պարտքը աւելի պիտի աճի, իր երկրի խաղաղ նուաճումը և՛ս աւելի մեծ չափով առաջ պիտի տարուի։ Մինչև ցարդ ուրիշ պետութիւնների պահպանողական քաղաքականութիւնից մաղաչափ անգամ օգտուեց թիւրքիան, որ այժմ էլ կարողանայ Պարիզի դաշնադրութիւնից մինչև Բերլինի դաշնադրութիւնը եւրոպական պահպանողական քաղաքականութիւնից ի՞նչ օգտուեց թուրքը, որ այժմ Գերմանական պահպանողական միտումից ի՞նչ օգտուի։ Նա ո՛չ միայն չպիտի օգտուի, և ինքը այդ պայմանները, այդ ընդունակութիւնը, այդ հատունութիւնը չունի, այլ հեռոցհեռ իր արդէն ունեցածն էլ պիտի կորցնի և հասած պտուղի նման թափուելու համար մի փոքրիկ հոգի միտի կարօտի, այն հեռանկարով, որ այդ հոգի Գերմանիայից էլ պիտի փչի։ Գերմանիայի պաշտպանող-

թեանը վրայ յոյս դնող և հրճուող թուրք տիրապետող տարրը թող շատ էլ ապահով չզգայ իրեն: Գերմանիան ո՛չ իրեն փրկել կարող է և ո՛չ էլ միջամտութեան առաջն առնել, երբ հրամայական պայմանը ներկայանայ:

ՌՈՒՍԻԱ

Պաշտպանական այդ քաղաքականութիւնը որ այսօր Գերմանիան ունի դէպի Թիւրքիան, նոյն այդ քաղաքականութիւնը աւելի ճեճ չափով ունեցել է Ռուսիան: Մինչև 1833-ը շատերը կարծում էին թէ Ռուսիայի անմիջական քաղաքականութիւնն էր Թիւրքիան քայքայել, բայց 1833-ին էր, որ պարզ կերպով երևան դրուեցաւ մոսկովեան այն մաքրամիտութիւնը, որով նա պաշտպանը հանդիսացաւ սովորանքների տիրապետութեանը և արգելք եղաւ այն բոլոր ոյժերին, որոնք սովորական պարսկաների վրան էին ուղղւում խուժել: Այդ ժամանակից ակնյայտի եղաւ, որ Ռուսիան միևնույն նպատակին հասնելու համար երկու որոշ քաղաքականութիւն ունի,—պահել պաշտպանել Թիւրքիան, բայց ի՛ր համար, ապագային իրենը դարձնելու յուսով: քայքայել, օգնել Թիւրքիայից անջատուել ուղող ազգերին, հովանաւորել նրանց՝ նորից Թիւրքիան տկարացնելու և իրեն յառաջիադարձանը աւելի նպաստաւոր պայմաններ ստեղծելու: Թէ քաղաքականական այդ մեթոտներից ո՛րը, ե՛րբ և ի՛նչ պայմանների տակ է գործածել Ռուսիան— դա յայտնի է պատմութեամբ հետաքրքրուողներին, լինողին այն է, որ Գերմանիան գործունէութեան նոր եղանակ դուրս չի բերել Թիւրքիայում: Ռուսական այդ քաղաքականութեանն ենք պարտական մեր ձախորդութիւնների ճեճ մասը.—թողնում ենք մեր մակերևութային մտածողներին այդտեղից եզրակացնելու թէ ռուսական այդ դիրքը հետևանք էր միայն Հնչակեան Կուսակցութեան հակառուսական ձգտումներին:

Ռուսիան, մեր օրօք, իր այդ պ ա հ պ ա ն ո ղ ա կ ա ն քաղաքականութիւնը ցուցադրեց ո՛չ միայն Մայիսեան ծրագրի ջուր ձգելովը, այլև Աւստրո-Հունգարիայի հետ կապած 1897-ի համաձայնութեամբը և Միւրցշտեգի ծրագրի խմբագրութեամբը: Ռուսական պաշտպանական քաղաքականութեանը աւելի նըպաստեց, մի կողմից, Ռուսմանիայի և Բուլղարիայի հետ ունեցած իր կռիւները և հակառակութիւնները, որովհետև ռուսական բռնապետութիւնը իր կանխահաշիւները արդարացած չտեսաւ, միւս կողմից՝ դրա դրդապատճառը դարձաւ իր այն անհամբերող և կլանող քաղաքականութիւնը, որին հետևում էին համառուսական և հակառուսական պաղափարներով տագրուած ռուս պետական անձնաւորութիւնները: կայ մի ուրիշ հանգամանք էլ, դա Ծայրագոյն Արևելքն էր.—Թիւրքիան միշտ կարելի էր տրամադրելի պատառ նկատել, մինչդեռ Ծայրագոյն Արևելքը ձեռքից դնում էր, չէ՞ որ Զապօնիան առանձին ձգտումներով էր երևան գալիս և եւրոպական պետութիւնները իրենց գործունէութեան մասնաւոր առարկէն էին դարձրել Չինաստանը: Ռուսը ուղեց նախ իր հաշիւը այդտեղ վերջացնել և ապա վերադառնալ դէպի Թիւրքիան:

Այժմ Ծայրագոյն Արևելքի դատը մի անգամ ընդ միշտ վերջացել է, Խաղաղական Ովկիանոսի տիրապետութիւնը անցեալ անուրջների յիշատակ միայն կմնայ: Ռուսիան մի ոտքը պիտի դնէր Միջերկրական, միւսը՝ Խաղաղական Ովկիանոս: երեսը դարձնելով՝ մէկը Հնդկաստանի ծովափերին պիտի յենէր, միւսը՝ Սկանդինավիայի—այդ բոլորը յօդս ցնդեցան, և այդպէս էլ կը մնան մինչև վերջ:

Այժմ հարց է դալիս թէ՛ ներկայ պարագաների տակ՝ Բռնապետական Ռուսիան դարձեալ անողորմ կերպով պիտի կառչի՞ իր պաշտպանական քաղաքականութիւնից, նորից պիտի խորհի՞ Թիւրքիան հովանաւորել, մինչև որ ինքը զօրեղանայ, աւելի յարմարագոյն պա-

րագաներ ձեռք բերի՝ կլանելու և նորանոր պատառներ փրցնելու: Մեր կարծիքն է որ՝ ոչ: Ռուսիան այժմ ոտքով գլխով չի կարող մխրճուել այդ գործունէութեան մէջ, այն պարզ պատճառով, որ դա իրեն աւելի վնաս պիտի բերի, քան օգուտ: Ո՞ր է որ այդ դրութիւնից աւելի պիտի շահւէր.— անշուշտ ոչ ուրաք:

Պաշտպանական քաղաքականութեան հետևանքը ի՛նչ պիտի լինի, եթէ ո՛չ եւրոպական կապիտալի յորդառատ խուժելը և թուրք հանրական պարտքի աւելի ճեճ ծաւալ ըստանալը: Ռուսը արտասահմանի կապիտալին է դիմում իր երկրի շահագործմանը համար, ո՛ւր մնաց որ իր հպատակները կապիտալի շահագործման դիմէին Թիւրքիայի մէջ, նոյնը և՛ փոխառութեան նկատմամբ: — շարունակ որից փոխ դրամ պիտի առնի Մեծ Թուրքը իր անհասնում պէտքերին բաւականութիւն տալու, եթէ ո՛չ դարձեալ ուրիշներից: Ռուսը շանթալից կերպով 1900-ին յայտարարեց, թէ ինքը կառուր զիջումներ էր ձեռք բերել, խօսք էր առել Բ. Դունից, որ Հայկական վեց նահանգների մէջ կառուցուելիք երկաթուղիները միայն ինքը պիտի շինէր, այդ շրջանը իր քաղաքական աղբեցութեան մասը կաղճած լինելով: Դեռ զիջումներ անելը հերիք չէր, խնդիրը գործադրելու մէջն էր: Ռուսը այդ գործադրութեան միջոցը չունէր ո՛չ երէկ, ո՛չ այսօր և ո՛չ էլ վաղը՝ ինչքան էլ որ այդ վաղը ուշ դաւալ լինի: Օգտուողը պիտի լինի, գլխաւորապէս, Փրանսիան: Իտալիան, Անգլիան, Աւստրո-Հունգարիան և Գերմանիան, Ռուսիան շատ լաւ գիտէ որ գերմանական գաղութային քաղաքականութիւնը աւելի խորունկ է, քան Անգլիականը: Ասիական Թիւրքիայի տեղ հետզհետէ գերմանական մի գաղթալայր տեսնել, մի գաղթալայր՝ որ բուն Գերմանիայի շարունակութիւնը կաղճէր, այնպէս՝ ինչպէս որ Թունիսը և Ալժիրիան Մայր Փրանսիայի մասն են կաղճում,—այս է գերմանական գաղթային քաղաքականութեան օճեղան, և հետևաբար պաշտպանական քաղաքականութեան յարելով՝ Ռուսը ոյժ պիտի տար գերմանական և այլ պետութիւնների աստիճանաբար տիրապետութեանը, իսկ իր շատ ու քիչ ունեցած աղբեցութեան թուլութեանը և մի օր էլ խաղաղ չքացմանը: Պաշտպանական քաղաքականութիւնը Բալքաններում ո՛չ միայն որ և է օգուտ, այլ ճեճապէս վնաս բերեց ռուսական դիտումներին: իր նպատակն էր այնտեղ պահել իրերի եղած դրութիւնը, մինչև որ Ծայրագոյն Արևելքի իր գործը վերջացընէր և ապա աւելի ազատ ձեռքերով դէպի այն կողմը գառնար, իսկ դրա անմիջական հետևանքը այն եղաւ, որ մի կողմից Աւստրո-Հունգարիայի, ինչպէս և Իտալիայի, աղբեցութիւնը և՛ս աւելի ճեճ տարածութիւն ստացաւ, և միւս կողմից՝ տեղական փոքրիկ պետութիւնները աւելի ճեճ չափով ինքնագիտակցութիւն ձեռք բերեցին և իրենց ոյժերը զարգացրին ի վնաս Ռուսի: Եթէ ռուսը ներկայումս Թիւրքիայի նըկատմամբ պ ա հ պ ա ն ո ղ ա կ ա ն քաղաքականութեան յարի, դա կնշանակի թէ նա ուղղւած է ձեռք վեր առնել իր դարևոր այն ձգտումից, որի ետքիւնը եղել է Սև Մուրը ռուսական լիճ՝ դարձնել, Միջերկրականը՝ ռուսական ծով, այդ կնշանակի Պօլոսը, Ադրբայջանի նուաճման գաղափարը իսպառ թողնել — այդ կնշանակի Պարսկաստանի նկատմամբ ի՛սկ իր տաճած յոյսերը կասկածանքի ենթարկել: Թիւրքիայի նկատմամբ պաշտպանական հայեցակէտերի մէջ Ռուսը կը մանի միայն այն ժամանակ, երբ նա կա՛մ կմիանայ Եւրոպական Դաշնակցութեանը կամ նրա աղբեցութեան շրջանակի մէջ կմտնի, բայց ռուս կայսերական քաղաքականութիւնը դժուար թէ այդ ինքնասպանութեանը դիմի:

Բանի որ պաշտպանական քաղաքականութիւնից բացի վընասից ուրիշ և ո՛չ մի օգուտ, ուստի Ռուսը ստիպուած է Թիւրքիայի վերաբերմամբ հետևել մի քաղաքականութեան,

որի յատկանիշը չէ կարող լինել պահպանողական, հատկանշով այս բառը իր պատմական նշանակութեամբը: Եւ ինչո՞ւ համար,— շատ պարզ է, Յայրապետ Արեւելի գրեւորը ծի անգամ փակուելով՝ մնացել են ծիայն Արեւելի դռները:

Ռուսիան եթէ այսուհետեւ շահելիք ունի,— դա պիտի լինի Արեւելքից:

Այդ քաղաքականութիւնը չի էլ կարող լինել կլանիչ նորից հասկանալով առաջուան իմաստով, որովհետեւ այլեւ գործ չպիտի ունենայ ծիայն թուրքի հետ, այլ Գերմանիայի, Անգլիայի, Աստոր-Հոլանդարիայի, Բալքանեան փոքր պետութիւնների և զարթնող ազգութիւնների:

Ռուսիան այլեւ ո՛չ կարող է թիւրքիան պահպանել, հովանաւորել և ո՛չ էլ նրան ծինակ կլանել — այդ քաղաքականութեան պատմական ժամանակը անցաւ:

Մնում է ուրիշ քաղաքականութիւն, այն է՝ թիւրքիային եւրոպականացնել, զօրեղացնել, — բայց այդպիսի ծի քաղաքականութեան չի կարող հետեւել ցարիզմը, որովհետեւ, եթէ աւելին չստանք, այդտեսակ ծիտումներ չունի եւրոպական ո՛չ ծի պետութիւն:

Ռուսը կհետեւի անծիջական բաժանման քաղաքականութեան, այսինքն ծի պետութիւնների հետ ծիանալով՝ կհամաձայնի թիւրքիային բաժան-բաժան անելու: Արդեօք նա կհետապնդի թիւրքիայի զանազան ծիտերը նրա բաղկացուցիչ ազգութիւնների տալու քաղաքականութեանը:

Եթէ այդ երկու հարցերից ծիկն ու ծիկին դրական պատասխան չի կարելի տալ, դէթ սրտը կերպով կարելի է ասել, որ Ռուսիան յարձակողական դիրք կընդի դէպի թիւրքիան, այսինքն ծի դիրք, որի հետեւանքը չի լինիլ թիւրքիան պահել, հովանաւորել, որպէսզի իր ծիայնակ կլանելիք պատառ դառնար. նա այժմ թիւրքիայի վերաբերմամբ ծիտաւորապէս, կունենայ այն քաղաքականութիւնը, ինչոր ունի Անգլիան: Անգլիան էլ առաջ թիւրքիան ամբողջութեան, սուլթանական իրաւունքների անբռնաբարելիութեան կողմնակիցն էր, բայց այսօր նա ունի ծի քաղաքականութիւն, որ յարձակողական է, այսինքն statu quo-ին հակառակ,— չպահել իրերի եղած դրութիւնը, ջանալ ստեղծել ծի նոր կացութիւն: Այդպէս կլինի իր հետեւան ծիջ, ծիեր կարծիքով, և՛ Ռուսի քաղաքականութիւնը:

Եւրոպացութիւն, — Ռուսը դէպի թիւրքիան կունենայ ծի քաղաքականութիւն, որ բոլորովին չի ունենալ իր առաջուան քաղաքականութեան բնատուրութիւնը:

Ուրեմն քանի որ ցարիզմը իր առաջին դործը պիտի անի ներքին յեղափոխութեան դէմ ծիքառել, քանի որ իր անծիջական ուշադրութիւնը պիտի դարձնի իր ծիվային ոյժը վերաշինել և քանի որ առաջուան քաղաքականութեամբ չի կարող սուլթանիզմին և նրա երկրի պահպանութեանը հսկել և հովանաւորել, ասել է թէ նա առաջուան դիրքով այլեւ չի ծանրանալ Հայկական Խնդրի վրան, եթէ ուղի իսկ, և հետեւաբար այդպիսի ծի դրութիւնից օգտուելը մնացել է Հայ Յեղափոխութեան շրջահայեաց և խելօք գործունէութեանը, ասել է թէ ծիա՛հա-Հայ յեղափոխական դործին որքան կարելի է շատ ծիեմ ոյժ և ծիաւ պիտի տալ, որպէսզի նա պէտք եղած ուժգնութեամբ պայքի քաղաքական յարձակողական պայքին պարագային, որ ստեղծուելով վերայ է: Ռուսին եթէ մնալու լինէր, իր ծանապարհի վրայ Բուլղարիա չէր ուղիւ որ ստեղծուէր, բայց իրերի ընթացքը այդ անխուսափելի դարձրին, նոյնը կլինի և՛ Հայաստանի ներկայումս, ու Լօբանովի պոռտուրը պատմական պոռտուր էլ կլինայ:

ԱՆԳԴԻՍ

Պահպանել կլանելու դիտումով քաղաքականութիւնից ինչոր կարելի էր ստանալ, Անգլիան ստացաւ: Այսօր թուրքի ծիների ծիեքին խաղալիք ծի թիւրքիա նոյնքան վտանգաւոր է իրեն համար, որքան որ ծի գօրեղ թիւրքիա: Թէ պահպանողական և թէ աղաւաղական նախարարութիւն այդ նկատմամբ հայեցակէտերի նոյնութիւն ունեն: Անգլիան ուղղակի յարձակողական քաղաքականութիւն ունի, նրա սրտը նպատակն է թիւրքիան բաժանել, իսկ թէ այդ բաժանումով ո՛ր ծիտը ո՛ր ազգութիւններին և պետութիւններին տալ,— դա համաձայնութեան և գործունէութեան լինիլ է, զլիաւորն է, այսպէս թէ այնպէս, թիւրքիան պատմական թատերաբեմից վայր բերել: Անգլիայի այդ քաղաքականութիւնը սրտը է Բալքաններում, սրտը Աւրաբիտում և Աֆրիկայում, սրտը և՛ Հայաստանում: Նա զիտէ որ պահպանողական, սպասողական քաղաքականութիւնից օգտուողը աւելի պիտի լինի Գերմանիան, ուստի իրերը բռնադատել, և որքան շուտ, այնքան աւելի լաւ: Նա ծանաւոր բարեկամական յարաբերութիւններ ունի դէպի Բալքանեան փոքր պետութիւնները: Նա ծիչեւ անգամ Սերբիային պաշտպանեց ընդդէմ Աստորիայի, թէ և սրա հետ էլ բարեկամ է: Անգլիան փորձով տեսաւ թէ նորածագ պետութիւնները աւելի ծիեմ թուրք կարող են լինել իր հակառակորդների դէմ, քան կարելի էր կարծել: Մեծ Բուլղարիան եթէ ստեղծուած լինէր, այսօր նա աւելի ծիեմ պատնէշ եղած կլինէր Գերմանիայի և Ռուսիայի դէմ: Ձէ՛ որ իր աւանդական քաղաքականութիւնն է ծիվայինայ փոքր, քան ծիեմ պետութիւններ տեսնելը: “Հասել է ծիամանակը Բիկօնաֆիլիի արձանը տապալելու”, ասել է Ջէյմս Բրայսը, և դա շատ ճիշդ է: Բիկօնաֆիլի քաղաքականութիւնը այսօր նոյնքան ծիեւած է, որքան 33-ի ցարիզմինը: Չափազանցութիւն չի լինի, եթէ ասենք թէ այսօր համաշխարհային քաղաքականութեան առաջին թելը գտնուած է Անգլիայի ծիեքին— նա դաշնակցած է Ջապոնիայի հետ, համաձայնութիւն ունի Փրանսիայի հետ, ինչպէս և Իտալիայի, Իսպանիայի: Եւ ապետական դաշնակցութիւնից երկուսը՝ Իտալիան և Աստոր-Հոլանդարիան իր բարեկամն են, երկպետեան դաշնակցութիւնից էլ Փրանսիան իր բարեկամն է: Եւ ապետական դաշնակցութեան մէջ հակառակորդ ունի իրեն Գերմանիան, իսկ երկպետականի՝ Ռուսիան: Գերմանական հակառակորդութիւնը շատ հեռուն չի կարող երթալ, ծի կողմից որ նա արդէն կղկիացած է, ծիւս կողմից, ծիեք զիտենք, որ թիւրքիայի պատճառով Գերմանիան չի դուրս գալ եւրոպական Կօնցերտից և նրա քաղաքականութիւնը ծիչեւ վերջ չի կարող հակառակ Աստորիականին և Իտալականին երթալ: Իսկ Ռուսիայի հետ համաձայնութեան գալ այսուհետեւ աւելի դիւրին պիտի լինի, նրա համար, որ նա էլ իրերի բնական բերմունքով, ստիպուած է իր հաշիւը ծիքրել թիւրքի հետ, և որքան շուտ, այնքան աւելի լաւ: Արդէն երկու պետութիւնների մէջ համաձայնութեան բանակցութիւններ են տեղի ունենում — այդ համաձայնութիւնը, ինչ էլ որ լինի իր բնատուրութիւնը և ծիաւոր, թրքական գործին հետ կապ ունի, լինի այդ յայտնի կամ ծիծուկ:

Եւրոպացութիւն, — Անգլիայի քաղաքականութիւնը յարձակողական է, նա statu quo-ն պահպանելու դէմ է: Անգլիան անկեղծ կերպով ծիքտել է Հայկական Խնդրի լուծմանը, ուրիշ է թէ նա անկարող է եղել այդ ծիքտումը իր բաղորդել: Նա ո՛չ ծիեղ խաբել է, ո՛չ ի զուր յառադրել, և ո՛չ էլ ծիեղ իր խաղալիքը դարձրել, իրողութիւնը այն է, որ անգլիական քաղաքական շահը կցուած, յարմարուած է Հայկական շահին, և ծիշտ էլ Անգլիան կլինայ ծի բարեկամը, Հայկական Խնդրի բարեջաջութիւնը աշխատող

մէկ ազգակը: Անգղիայի վրայ ի դուր մեղադրանքներ թափելուց առաջ՝ եթէ մենք մեր անհամապատասխան գործունէութիւնը ճառանդիչներ, աւելի արդար եղած կլինենք զէսի իրականութիւնը:

ԻՏԱԼԻԱ

Ի՞նչ է Իտալիայի յարաբերութիւնը, — պաշտօնական արտայայտութիւններին նայելով՝ վերջին ատիճան խաղաւար և օրինական, այսինքն եղածը, գոյութիւն ունեցողը յարգել: Մայիս 15-ին պր. Տիտտօնին յայտարարեց, որ Իտալիայի քաղաքականութիւնը զէսի թիւրքիւն «գերազանցօրէն անշահախնդրական է և խաղաւար, հիմնուած օսմանեան կայսրութեան պահպանութեան, ինչպէս և Աւստրո-Հունգարական, Ռուսական և Բերլինի դաշնադրութիւնը ստորագրող միւս բոլոր պետութեանց կատարեալ համաձայնութեան վրայ»: Սա պաշտօնականն է, խօսքերի այն լեզուն, որ նպատակ ունի խակականը թագցնել, աւել այն՝ ինչոր պէտք չէ, չափել այն՝ ինչոր պէտք է: Իրականութիւնը այն է, որ Իտալիան ոգի ի բռն աշխատում է օսմանեան կայսրութեան անդամատութեանը, և այդ որքան շուտ՝ այնքան աւելի լաւ: Անգղիայի հետ ունեցած իր *bonne entente* (սերտ համաձայնութիւնը) ուրիշ նպատակ չունի: Աֆրիկեան Տրիպօլի վրայ ունեցած իր հայեացքները որոշ են, — «խաղաղ թափանցողութեան» քաղաքականութեամբ իտալական տիրապետութիւնը այդտեղ բաւականին ծաւալուն արձաններ է ստացել: Նոյնը և՛ աւելի մեծ չափով կարելի է ասել Ալբանիայի նկատմամբ, անտեսապէս և քաղաքականապէս այս երկիրը իտալական գործող ազդեցութեան շրջանակն է կալածում: Վենետիկ հասարակապետութեան հետապնդած դադափան էր Արիփիանը իտալական ծով դարձնել, — ժամանակակից Իտալիան այդ գաղափարի իրագործումը կատարեալ անհրաժեշտութիւն է համարում իր ազգային տեսակէտից: Ոչ ոքի գաղափիր չէ, որ իր դաշնակից Աւստրո-Հունգարիայի հետ ունեցած անհամաձայնութիւնները այդ ծախն է: Սան Ջիովաննի դը Մէդուայից մինչև Սա և Դանուբ ծրագրած երկաթուղին մի մեծ ազդակ պիտի լինի իտալական նպատակներին, — երկաթուղու այդ դժով Ֆետտինիէն, Բելգրադը և մինչև անգամ Բուքրէշը անհամեմատ ծոռնում են իրեն: Ալբանական ցեղապետների հետ ունեցած իր բարեկամական յարաբերութիւնը որոշ է, որոշ է և այն, որ Իտալիան ո՛չ մի խրախուսանք չի ինչպէս արբանական ցեղափոխականներին: Իտալիայի յարաբերութիւնը զէսի մուճանիւն, Սերբիան, Յունաստանը, Մոնթենէգրոն, Բուլղարիան աւելի մոտրմական է, քան անտարբեր:

Այդ բոլորից պարզ է, որ Իտալիան էլ օսմանեան պետութեան ամբողջութեան և պահպանութեան գաղափարն ունի՝ պաշտօնապէս, բայց դրա արժեքը յայտնի է թէ ի՞նչ է: Պարզ է և՛ այն՝ որ իր արեւելեան քաղաքականութեան մէջ նա համընթաց կլինի Անգղիային միշտ, այդպէս են պահանջում այդ երկրի միայն իրողութիւնները: Իտալական կառավարութիւնը, անկախ իրարու յաջորդող միմադրութիւններից, մասնաւոր համակրանք է ցոյց տուել զէսի Հայկական Դատը, և նա այդպէս էլ միշտ կմնայ:

ԱՌՍՏՐՈ-ՀՈՆԳԱՐԻԱ

Աւստրո-Հունգարիան Արեւելեան ամէն բաղկացութեան մէջ կայ, բայց նա հետեւողական է: Թէև դա չի արդիւում, որ նա միշտ իր բաժինը չունենայ: Քանի որ իր սեպհական ապական կառավարմանը տակ է, քանի որ Տրանսլէյտանիան և Յիւլիէտանիան շատ անգամ իրարու հակառակ քաղաքական հայեացքներ ունեն, ուստի նա յաճախ նախընտրում է լինել և մնալ պահպանողական, դա աւելի օգտաբեր է իրեն. արդէն 1897-ի համաձայնութիւնից ինքն աւելի շահուեց, քան Ռուսը: Ու

լուշ է իր այն դիրքը, որ նա չի ցանկանում հաբսբուրգների տիրապետութեան և զէսեան ծովի մէջ տեսնել մի մեծ պետութիւն, հէնց դրա համար էլ Սան Ստեփանօի դաշնադրութեամբ ստեղծուած Մեծ Բուլղարիան իրեն սարսափեցնող հանգամանք երևեց, ուստի և այն ժամանակ միացաւ Անգղիայի հետ, ինչպէս և նոյն այդ նըպատակով ջանաց անդամաւորեց Միւրցշտէգի ծրագիրը: Որքան որ Աւստրիան յարձակողականութեամբ չէ, այլ ճարպիկ զինանապետութեամբ է, որ ուզում է Սալոնիկին մօտենալ, այնուամենայնիւ նա համադրեմանականութեան արեւելեան ռազմավարան չի կարող դառնալ, ինչպէս որ շատերը երազում են, և ոչ էլ գերմանական շահերի և Թիւրքիայի ամբողջականութեան անուամբ սուր կհանի. նա կբաւականանայ միայն խաղաղանքներով, իսկ սա անգոր է մինչև վերջ իրերի ընթացքը կատեցնել և նրան քմածին ուղղութիւն տալ: Ռուսը ինքնուրոյն Բուլղարիայի ստեղծուելը իր սահմանների վրայ չէ ուզել տեսնել, բայց տեսաւ, հակառակ իր կամքին, թէև իր գործակցութեամբ, նոյնը կլինի և՛ Աւստրո-Հունգարիային, սա էլ իր ցանկութեան հակառակ ինքնավար Մակեդոնիան ոչ շատ ուշ իրականացած պիտի տեսնի, գուցէ և՛ իր ակամայ աջակցութեամբ:

Մասնաւորապէս պէտք է շեշտել այն հանգամանքը, որ Աւստրիական կառավարութիւնը սկզբունքով յարեց Մայիս 11-ի Ծրագրին, իր միւս դաշնակիցների հետ միասին: Թէ Զէյթունի պայմանագրութեան և թէ շատ հանգամանքներում իր ներկայացուցիչները միշտ համակրանք են յայտնած պէսի Հայկական Դատը, որքան որ պայմանները կարող էին թոյլ տալ: Եթէ Աւստրո-Հունգարիան մեր Դատի միջամտութեան համար սուր չի մերկայանալ, այն էլ կայ, որ այդ նպատակով սուր մերկայանալին չի հակառակիլ և իր աջակցութիւնը ցոյց կտայ՝ որոշ չափով:

ՊՐԱՆՍԻԱ

Թիւրքիայի ճնշումով ժողովրդների զարթոնքին և նրանց իրաւունքների վերստացման օգնելը Պրանսիայի աւանդական քաղաքականութիւնն է եղած և է՝ այդ ընթացքը լիովին համապատասխանում է իր շահերին: Այդ ծախն միայն այն պիտի նկատենք որ՝ բարեբաղաբար՝ այժմ Պրանսիան ո՛չ առաջուան մեկուսացած դիրքն ունի և ոչ էլ իր արտաքին քաղաքականութիւնը կուրօրէն հետեւողական և ենթակայ է ռուսականին, ինչպէս որ է՛ր Հաննոտօյի նախարարութեան օրօք: Պրանսիան պէտք եղած աջակցութիւնը մեղ կտայ, եթէ Հայ Յեղափոխութիւնը կարողանայ արտադրել այն՝ ինչոր անհրաժեշտ է արտաքին միջամտութիւն յառաջ բերելու համար, եթէ Հայ Յեղափոխական շարժումը նոր կացութիւն ստեղծելու տարբեր պայմաններ կտայ:

ԲԱՎԱՐԻԱ և ՊՐՍԻԱ

Մինակ եւրոպական մեծ պետութիւնները չեն, որ այժմ վաճառական դեր են խաղում թրքական գործերի տեսակէտից, կան և՛ Բաւարիան և Փոքր Պետութիւնները: Իրաւ է վերջիններս Բերլինի Դաշնադրութեան ժամանակ մի առանձին կարեւորութիւն չունեցան, քանի որ նրանց պատուիրակներն անգամ վեհաժողովին անդամակցելու իրաւունք չունեցան, բայց այսօր նրանք աւելի գերակշիռ դիրք են ձեռք բերել, քան առաջ: Անշուշտ թրքական կայսրութեան ծախառագիւրդ աւելի շուտ և բոլորովին այլ կերպ կանխորհուրէր, եթէ Բաւարիան պետութիւնները իրարու հետ մի ընդհանուր համաձայնութեան կամ դաշնակցութեան յանգամ լինէին, բայց ուրովհետև նրանք բոլորն էլ առանձին առանձին վեր առած մեծամոլական ձգտումներով են տոգորուած, ուստի և միմեանց նկատմամբ հակաձայնական ձգտումներ ունեն, քան համեմատական, և հէնց այդ առիթից մեծապէս օգտուած է ինքը տաճիկը իր տիրապետութիւնը պահելու, ներհակութիւնները խոցանելու. միւս կողմից՝ այդ պետութեանց քաղաքակա-

նութիւնը լինում է հետևողական, թելադրական և համաձայն զրաից եկած ցուցումներին, ինչոր մեծապէս խառնաշփոթում է իրերի դրութեանը և պատճառ դառնում թրքական բռնապետութեան շարունակութիւնը: Ի հարկէ եւրոպական մեծ պետութիւններէն ոմանք ոչ մի միջոց չեն խնայում եղած անհամաձայնութիւնները շեշտելու և թոյլ չտալու, որ նրանք մի ընդհանուր հասկացողութեան դան, քանի որ այդպիսի մի իրողութիւն բացարձակ կերպով հակառակ պիտի լինէր իրենց շահերին: Այս աչապէս լինելով, սակայն զրանից չի կարելի եղրակացնել թէ նրանք միասին կամ առանձին վեր առած կողմնակից են թուրք բռնապետութեանը, — երբէք: Խընդիւրն է այն է, որ նրանք չափազանց երիտասարդ լինելով՝ չեն կարողանում կողոպուտի մեծութեան մէջ իրարու հետ համաձայնիլ: Նրանք փոքր չափով նոյնն են Թիւրքիայի նկատմամբ, ինչոր եւրոպական մեծ պետութիւնները: Բայց նշանակալից է այն հանգամանքը, որ Բուլղարիան մասնաւոր բարեկամական որոշ յարաբերութիւններ ունի Ռումանիայի հետ. «Մենք մեծապէս գնահատում ենք Ռումանիայի բարեկամական անկեղծ դաշնակցութիւնը և մենք մեր կողմից պարտականութիւն ունինք նոյն բնաւորութեամբ վերաբերմունք ունենալ դէպի նա», — ասաց Ստանսիով Սոբրանիայում 1906-ի նոյեմբեր 15-ին: Աստուծոյ հրահանգով խորհրդարանները պիտի աշխատի թոյլ չտալ, որ Մերքիայի և Բուլղարիայի մէջ համաձայնութիւն կայանայ, և արդէն ամէն թակարդ նա լարում է, որ այդ ուղղութեամբ նոր իրողութիւններ չստեղծուին. բայց մինչև վերջ իրերի բնական ընթացքին չի կարելի հակառակ երթալ, խարդաւանանքը միառժամանակ կարող է իր յաջողութիւնը ունենալ, բայց ոչ ընդ միշտ:

Միւսների հետ համաձայն կամ ոչ, Բուլղարիան մինչև վերջ չի կարող անտարբեր մնալ, նա պիտի հարկադրուի պատերազմի. դաշտ դուրս գալ, եթէ Մակեդոնական ինդիլը դէթ ինքնավարութեամբ աւարտ չգտնի:

ՅՆԴԱՓՈԽԱԿԱՆ ՈՅԺԸ

Փոքր այդ պետութիւնները՝ Ռումանիա, Բուլղարիա, Յունաստան, Սերբիա, Մոնթենէգրո՝ սրանք բոլորը, այսպէս ասած, օրինական, լէգալ գործողներ են, բայց կայ իրերը շուտ տըւող ամենաուսջին աղբակը՝ յեղափոխական ոյժը: Բալքաններում գործող յեղափոխական կուսակցութիւնները, որքան որ այժմս, ըստ երևայթին, հանդարտ են, բայց զբաղով նրանք գործունէութիւնից դադրած չեն, մի կողմից իրենց ոյժերն են վերակազմակերպում, միւս կողմից սպասողական դրութիւն ունեն, որ պէտքի փոքր և մեծ պետութեանց յարաբերութիւնները աւելի պարզունին, և նրանք բոլորն էլ նորից փորձով համոզուին, որ Թիւրքիայի մէջ ոչ մի բարեփոխութիւն արձատական և արդիւնաբեր չի կարող լինել՝ քանի որ տաճիկ կառավարութիւնը կայ այնտեղ: Բուլղարական, Ալբանական, Սերբիական յեղափոխական տարրերը թուրք բռնապետութիւնը Բալքաններին խորտակող և հեռացնող առաջին տարրերը կման: «Մակեդոնիան մակեդոնացիներին» նշանաբանը կիրականանայ, բայց դա կլինի, պիտաւորապէս, Բալքաններում գործող յեղափոխականների շնորհիւ: Այդ ոյժը անպարտելի կմնայ մինչև վերջ: Յեղափոխական տարրը բեռը վեր հանող ճակարակն է:

(Շտրունակելի)

Ս. ՍԱՊԱՆԶ-ԳԻՒՂԵԱՆ

ՍԱՍՈՒՆՅԻ ԳԵՎՈՆ

ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԶԱՆԸԿԸ

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԳՆԵՐ

1892-1894 թուականին, Սասունի մեր յայտնի կուռղ ընկերներն էին՝ Լևոն, Գեփօ, Կրպօ, Սողօ, Օհաննէս, Արմէնակ, Գրգօ, Մեքոն, Աղամ: Սասունից ալ, մեծ մասամբ, անունները կը ճատուած կը յորջորջեն. կը ճատուած կանչելը սովորական և աւելի մտերմական է: Վերոյիշեալ մեր ընկերներէն շատերը, դժբախտաբար, նահատակուած յայտնի և անյայտ գերեզմաններու մէջ՝ սե հողին են յանձնուած: Ինչ փոյթ թէ անոնց շիրիմները անշուք կը ճընան, երբ անոնց անբիծ յիշատակները մեր սրտերը երախտագիտութեամբ կը լեցունեն և անոնց թողուցած անջնջելի տպաւորութիւններն մեր մտքին մէջ՝ յաւէտ պահուած կը մնան:

Վերջերս խորին ցաւով իմացայ, ասոնցմէ միոյն, Սասունի Փանայ գաւառի Մգթին գիւղացի Գեփօյի՝ մահը: Մշոյ Սուրբի գիւղին մէջ՝ մայիս 28-ին, մասնաւորով՝ զօրքերէ կը պաշարուի և վեց ժամ կատաղի կռիւ մղելէ ետքը՝ կը վիրաւորուի և ապա՝ կը հանգչի: Միթէ պէտք է ցաւիլ, քաջաբար մեռնող, նահատակուող ընկերներու մահուան վրայ, — ոչ, որովհետեւ այժմ կը գտնուինք այնպիսի ժամանակի մը մէջ, որ աւելի արժէ կենդանիներու վրայ լալ, քան այն քաջերու մահուանը, որ անմահութիւն է արդէն:

Գեփօն 13-14 տարեկան հասակին մէջ՝ 1887 թուականին Ս. Առաքելոյ վանքի վարժարանին աշակերտած ու հազիւ գրել կարող սովորած էր, երկու երեք տարի ետքը՝ կը թողու վանքը և կը հեռանայ, չուղեւոր դառնալ տիրացու կամ փոքրաւոր:

Վանքէն հեռանալէն յետոյ՝ հօրը տունը կը դառնայ, սակայն հոն ալ շատ չը մնար: Կը մեկնի դէպի Հալէպ՝ իւր ուսման ցանկութեան յագուրդ տալու յոյսով: Բայց իդրո՛ւր՝ մը հարուստի հոգն էր, թէ սասունցի կամ գաւառացի հանձարներ այս կամ այն խանի անկիւնները կը մեռնին: Հալէպի մէջ՝ փոխանակ վարժարան մտնելու կամ ուսման ծառայելու, Գեփօն հալիւ կը յաջողի հացագործի մը մօտ մտնել և աշխատիլ: Միջանկեալ ըսեմ, որ սասունցիք առ հասարակ դէպի Տիգրանակերտ (Տիարպէքի), Եդեսիա (Ուրֆա), Բերիա (Հալէպ) պանդխտելով՝ կը պարագլին, կամ հացագործութեամբ և կամ ջաղացպանութեամբ: Իրենց այդ արհեստներով իսկ մեծ ծառայութիւն կը մատուցանեն անօթի պանդուխտներուն և պատահական ճամբորդներուն:

Հալէպի մէջ՝ նա հացագործութեամբ պարապած ատենը, 1892 թուականի գարնանամտի ատենները, Աթէնքէն, Կորնթոսի պարանոցէն վերադարձող Վանցի, Մշեցի, Ախլաթցի ճամբորդներու կը պատահի, որոնցմէ կը տեղեկանայ ընկեր Տաճատեանին ծպտեալ արդէն Սասուն գացած լինելը և անոնց ալ՝ միւսնոյն տեղը երթալու գիտաւորութիւնը: Գեփօն այդ բոլորը իմանալէ վերջը՝ հացագործութենէ կը հրաժարի և կը պատրաստուի ու միայնակ կը հեռի խորհրդաւոր ճամբորդներու հետքին:

Օր մը Կելիէլիւղանի մօտ սարի մը վրայ մացառի մը մէջ նստած էինք: Յայտնեցին թէ Հալէպէն պատանի մը եկած է և մեզ տեսնել կուզէ: Կանչեցինք, իմանալու համար, թէ ո՞վ է: Տեսանք, որ 17-18 տարեկան աղուամազ պեխերով սե յօնքերով, սե ու վաւիւռն աչքերով, սե

ու դանդաղոր մաղերով, ցորենադոյն դեմքով, կրք երեսով, քիչ լեցուն ծիջահասակ պատանի մը՝ խենջաղը մէջքին և չափաւոր հրաշմանք ունին մեղի ներկայացաւ։ Հարցուցի թէ ինչու եկած էր և ի՞նչ կուզէր։ Պատասխանեց, — իմացայ ձեր Հալէպէն անցնիր և դէպի այս կողմ դառնալ։ Առանց մեր տունը հանդիպելու՝ ուղղակի ձեր ետեւէն եկայ և բազաւոր եմ ձեզ հոս գտնելու։ Եկած եմ խնդրելու, որ ինձ ետ չը դարձունէք, և ձեր մէջ ընդունիր։ Ես պատրաստ եմ ամէն ներդրումն յանձն առնելով՝ ձեզ հետ ապրիլ, ձեզ հետ գործել և ձեզ հետ մեռնիլ։ Ուրիշ ոչինչ։

Ձեկնք կարող, առանց իւր անձնաւորութիւնը լաւ մը տուգելու, ընդունիլ զինքը, ճանաւանդ, նկատի չունենալ անոր փառք ու անփութութեան հասակը, ատոր համար ըսի իրեն. «գնա ձեր տուն, երբ հարկ լինի, քեզ լուր կը գրկեմ»։ Եւ նա գլուխը խոնարհելով՝ տրամադեց ինքնուրուշ հեռացաւ։

Ես կարծեցի որ Գէվոն անշատաճառ իրենց տունը գացած կը լինէր, բայց սխալուած էի։ Նա փոխանակ մնալով գիրիւղ դառնալով՝ Տաւրիկայ Փորիս գիւղի՝ իրենց ազգական տէր Գաբրիէլի մօտ էր գացած և խնդրած՝ որ իրեն համար բարեխօսէ և ծիջածուէ, որպէսզի ձեր խմբին մէջ առնենք։

Մեր ծօռէն հեռանալէն 20-25 օր ետքը, տէրտէրը ետունը ձգած՝ բերաւ մեր մօտ, ծանօթ Խաչօ Գասպարի տունը և խնդրեց որ անպատճառ Գէվոնին մեր մէջ ընդունինք, վստահեցնելով՝ անոր անկեղծութեան և անձնուիրութեանը ծախին։

Այդ օրէն ետքը՝ Գէվոն մեր մէջ մնաց և մեր անբաժան ընկերը դարձաւ։

Այդ առնէն մեր հրապարակային խմբը կը կառավարուէր Ալիզընաւանցի Լևոն Մխիթարեանի, մեր անմոռանալի ընկերի խմբապետութեամբ։ Օր մը պարագաները այնպէս բերին, որ Լևոնը և ինքը միասին գործի մը երթան։ Երբ վերադարձան՝ հարցուցի Լևոնին թէ, Գէվոն ինչպէ՞ս գտար, նա ուրախութեամբ և զովեառով պատմեց անոր մասին և յուսադրեց ինձ, որ «Գէվոն մեծ ապագայ կը խոստանայ»։ Հետաքրքրուելով՝ հարցուցի, թէ ինչէ՞ն գիտցար, ըսաւ, «Անիծածը շատ ճարպիկ է ու սրտոտ, որովհետեւ», աւելցուց նա, «երբ թշնամուն վրայ յարձակում գործեց, տեսայ որ անինչայ կերպով հարուածը մէկը միւսի ետեւէ կիջեցնէր, առանց աչք բանալ տալու, նոյն խի մի հարուած ալ սխալմամբ իմ թևիս վարկաւ և ես կարծեցի թէ թեւ կտրուեցաւ։ Թեւ թէ ցաւը, բայց սիրտս ուրախացուց, որովհետեւ, հասկցայ որ լաւ ընկեր մը ունեցանք»։

Այնուհետեւ Գէվոն միշտ Լևոնի կողքէն կը քալէր։

Մի օր ևս Գէվոն, իրեն հասակակից Կէլիէլիզանցի մի պատանիի հետ վեճի բռնուեցաւ ընդհանրապէս Պետոյ տանը երդիկի վրայ. մի ակնթարթի մէջ՝ վեճը կռուի փոխուեցաւ և ես տեսայ յանկարծ հակառակորդի ճակտի վրայէն արկն վազելը... ձեռքի փայտով զարկած էր։ Երկուստեք հանդուրժեցնելէ յետոյ՝ հետաքրքրութեամբ հարցուցի միջադէպի զրգապատճառը և իմացայ որ պատանեկական տաքարիւնութենէ յառաջ եկած ճանկական չարութեան մը արդիւնք էր, որոյ մէջ յանցաւորը աւելի մեր ընկերն էր եղած, քան թէ անոր հակառակորդը։ Գիւղէն հեռանալէս ետքը՝ ընկերական դատաստան ըրինք և Գէվոն յանցաւոր գտնուեցաւ։ Պետք էր պատժել զայն, աւելի ճիշդը զգացնել իւր թերութիւնը։ Ուրշուեցաւ ութ օր Գէվոն հեռացնել մեր խմբէն։ Կանչեցի ու հարցուցի ընկերներուն որոշումը։ Նա մէկէն հիասթափուեցաւ և սկսաւ տղու մը պէս լալ... զինքը մինակ թողուցի և քաշուեցայ։ Քիչ յետոյ՝ ճառարտով գրուած թղթի կտորով մը ներկայացաւ, որով ներողութիւն կը խնդրէր և կը խոստանար այլևս, ուրիշ ժամանակ, այգախիսի արարքներու մէջ չը գտնուիլ և խեղդուկ ձայնով մը ըսաւ. «Ա-

ւելի լաւ է ընկերներս զիս մեռցնեն ու հոս թողնեն, քան թէ զիս իրենցմէ մէկ ժամ հեռացնեն այսպիսով, և կրկին ըսկըսաւ լալ։

Ընկերներն տեսնելով անոր պարզ ու մաքուր սրտի արտայայտութիւնը, կրկին խորհրդակցութեամբ ներքեցինք իրեն, և նա մօտեցաւ ու բոլոր ընկերացի ձեռքերը սեղմեց։ Նա, անկէ ետքը, դարձաւ կատարեալ համեստ և սիրելի ամենուն։

Մի քանի օրինակներ սիրելի Գէվոն քաջագործութիւններէն։

1893-ի գարնան, ընկեր մաճառեանը բռնուեցաւ ընկեր Սօգոյի հետ։ Կառավարութիւնը յարմար առիթ համարեց ծաւորելը՝ «ըմբռնանք» այդ բոյնը քանդելու, բնաջնջելու։ Ձիւնայ շէյխ Մուհամմէտի միջոցաւ քիւրդ ցեղերը գրգռեց և հազարաւոր Պատրգանցի, Բաղրանցի, Խարդանցի, Սասանցի, և այլ քիւրդ ցեղեր միասին հաւաքուած յարձակում գործեցին Տաւրիկայ վրայ՝ 1893 յունիս 17-ին, սակայն մեծ կորուստ տալով՝ ետ փախան ամօթով։ Այդ ճակատամարտին մասնակցող քաջամարտիկներէն մին եղած էր և՛ Գէվոն։

1894 օգոստոս 3-ին ապստամբութեան ժամանակ՝ Անտաքայ լեռան և Մէրիէրաժ հովտի կռիւներուն մէջ՝ զիւրադանական կռիւ մղող ընկերներն էին՝ Գէվոն, Ալամ և Կրպօ։ Անի մը հայ ժողովրդին հետ միասին՝ ասոնք էին թըշնամուն տեղատարափ գնդակներուն դէմ, որպէս թուժք, կանգնողները, հազարաւոր զօրքերուն և համախիւսներուն զրոհ տուողները, ռազմածիւրերի խնայողութեան համար սարերու վրայէն քարեր գլորելով՝ թշնամուն բանակէն բազմաթիւ զոհեր խլողները։

Կռիւը յառաջ կը մղուէր անօթի, ծարաւ և անքուն մնացած։ Այդ անհասարակ կռուին մէջ՝ երբ ժողովուրդը, առանց հայի, առանց աղի և առանց ռազմածիւրերի մնաց, պարտաւորուեցաւ երկիրը թողնելով ցրուիլ, փախչիլ։ Ահա՛, այդ օրհասական օրերուն մէջ՝ մենք ալ ընկերներով ապաստանեցանք Յարդը գիւղի մօտ ապաւաժի մը քարայրին մէջ, ուր պաշարուելով՝ երկար առնէ, գիշերցերէկ զինադրեցինք։ Քարայրը խիստ նեղ լինելուն համար, յարձարութիւն չկար ամէնքս միասեղ կռուելու՝ այդ պատճառաւ, որոշեցինք միայն 2-3 զէնքով զինադրել, կռուողներէն մին էր դարձեալ Գէվոն։ Տեղի անյարմարութենէն ճարահատեալ ստիպուեցանք անձնառուր ըլլալ։

Բանտը և անոր տաժանելի պայմանները առաջին փորձաքարն է մարդուս իսկութիւնը դուրս հանելու։ Շատ քիչեր կը մնան նոյնը, ինչ որ էին դուրսը։ Տեսանք որ շատ հոկաներ տկարացան և կամքեր թուլացան աներևակայելի չարչարանաց առաջ, բայց Գէվոն այդ տեղն իսկ մնաց անորոգելի, և ո՛չ մի կերպով չընկճուեցաւ յաճառ թշնամուն առաջ։ Մեղի հետ միասին 15 հոգի փախստական Սասունցիներ ալ բռնուած էին։ Ձերբախաւորածներուս թիւը 22-ի կը հասնէր։ Մէկ տարին չը լրացած 11 հոգի մեռան, թէ ինչպէ՞ս — այժմ խօսքս այդ մասին չէ։

Բանտի չորս պատերը աւելի կը ճնշէին Գէվոն ազատ հոգին և նա օրէ օր առիթ կորսնէր զինքը կաշկանդող շղթան խզել։ Օր մը Աղամը երկտող մը հասուց ինձի, որուն մէջ զրած էր Գէվոնի գրածը՝ «Տէր, ուղղե՛ս զմնացս մեր ի ճանապարհս խաղաղութեան...»։ Այդ կարճ խօսքը շատ որոշ էր, կատկած չկար որ Գէվոն կուզէր «Փըլթիլ» (փախչիլ) բայց անյարմար էր։ Նա խիղճն և եթ համոզուեցաւ, որ յօգուտ ընկերներուն, պէտք էր համբերել և սպասել, աւելի յարմար ըսուէին՝ ամէնքս միասին դուրս գալու համար։ Բայց յետոյ՝ գործերը այնպէս բերին որ միայն երեք ընկերներ, որոց հետ և Գէվոն, Մշոյ բանտի (գորանցի) պատը ծակելով փախան, 1896 մարտ 27-ի գիշերը, սաստիկ ձիւնախառն անձրևոտ օր մը, կռուելով բնութեան սաստիկութեանը դէմ։

Փախչող չորսերէն ի դատ՝ զօրանոցին մէջ մնացինք երեք ընկերներս Աղամբ, Կրպօն և ես: Առաջին երկուսը ներուժով արձակուեցան հսկողութեան տակ, իսկ զիս արքունիցին Թրապլուսը ղարաւ:

Փախչեմէն երկու օր առաջ, Գեվօն դրած էր, "Մնաք բարով սիրելի ընկերներ, ես թէև կը ձեկնիմ առանց ձեզի, բայց կը հաւատամ որ ձեր հոգին միշտ իմ հետ կ'լինի, և վստահ եղէք, որ ձեր յիշատակը յաւետ մտքին մէջ պիտի պահեմ: Յմահ պիտի աշխատիմ թշուառ, խեղճ ու մարտիրոս ժողովրդին և անոր աղատութեանը համար . . .":

Այդպիսով մենք իրարմէ բաժանուեցանք միանգամայն երկար տարիներ, ես բանտի կապանքներու տակ, իսկ նա նախանձեկնի գոհ և ուրախ սրտով իր բարձր ու նուիրական պարտականութեանը վրայ:

Բաւական ժամանակ իրարմէ ո՛չ մի տեղեկութիւն չունեցանք, այնպէս որ չէի գիտեր թէ դուրսը ինչ կանցնի կը դաւանայ, յետոյ իմացայ որ ձեր Գեվ.Ս. իր նորանոր քաջագործութիւններով դարձած էր Գե.ՈՐ.Բ. ՉԱՎ.ՈՒՆ, որը նահապետականացաւ, ոչ ինչպէս Չավուշ, այլ որպէս Հեթոմ:

Նա իւր ուխտին և ստանձնած Ս. Գործին հաւատարիմ զինուորը մնաց, մինչև վերջը, կտակելով մեզի Գործի շարունակութիւնը:

Համբոյցներ նահատակ ընկերոջ հոգակոյտին և խորին յարգանքներ անոր յաւատենական յիշատակին:

ՄՈՒՐԱՏ

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Մեր աչքի առաջ կը պարզուի 10-12 քառակուսի քիւբոմէթր ընդարձակ ու բերրի դաշտ մը՝ շրջապատուած բաւական բարձր ու արօտալից հողաբլուրներով: Դաշտը՝ ծալիտան օրերին և առհասարակ ամբողջ ամրան ու աշնան եղանակներին, բնութեան վարձատրուած մի հիւսիսի տեսարան կը պատկերացնէ, երկրաջափական դանադան ձևերով կտրտուած. մերթ կը ժպտի՝ ցուցադրելով ամբողջ հրապոյրը արգասաբեր իւր ծոցին, — առեւոյտների ու կորնիկաների երկնքանդ ծաղիկներ, նորածիլ կամ արդէն իսկ հասունացած հացաբոյսերի միապարզ կանանչներ, որոնք կը կէտկիտուին նոր ակառած սև հողաշերտերով: Զորին հիւսիսային արևելեան բլուրին կանակ տուած է երջանիկ ԱԼԻԻՐ գիւղը՝ 300 տուն բնակիչներով, նոյնքան առատաձեռն բնակչութիւնով որքան բարեբեր ու ճրգառառ այգեստաններով ու զինի տուղ խաղողի թուփերով. ո՛րքան հետաքրքրաշարժ է գիւղը իր հողաշէն տներովը՝ որոնց մեծ մասի տանիքները առաջին անհարկով չէ կարելի ճոկել բլուրի դառիվայրից:

Դեռ տանն տարի առաջ բլուրների վրայ իբր մեղեդի բնութեան ձօնուած կը հնչուէին հովուին օրնոցը, ոչխարին բառաջը, գառնուկին ու ուլին ծայրունը. հայ երկրագործին լծկանները խրախուսող եէլի պօ՛ պօ՛ ու սլր-տակէղ երգը, մերթ խրոխտ շէշտերով ու մերթ մեղմահնչիւն կլկոյցներով կարճաբանքէր դաշտը: Նախորդին ի նախիր՝ պէրտոն (ոչխար կթող հարս) ի պէր կը վազէր, մէկ խօսքով երջանիկ կեանքը կը մարմնանար իր բոլոր օրհնութիւններով: Աշխատասէր ու ճարպիկ Ալիւրցին, Կ. Պօլիս կը պանդխտէր և իբր ընդունակ աշխատատեղ իր ստացած առատ դրամներով աւելի զարկ կուտար իւր գիւղի ուրախ կեանքին:

Այս օրերին բնատոհմիկ հիւրասիրութիւնը անբաժին չէր թողուր ամէն անցորդին, որ կը սիրէր այցելել Ալիւրը. նա կըսէր՝ "Եկանք Ալիւր՝ էլ երթանք յիւր":

Այսպէս էր Ալիւրը և այդպէս էին բոլոր հաշտեակ գիւղերն առնելով՝ երբ օսմանցին դեռ իրենք չէր ըրած միջնադարեան նախաճիրային քաղաքականութիւնը, իսկ ա՛յժմ, — այժմ ինչե՛ր անցան մեր գլխէն, ի՛նչ ամպեր որոտացին մեր երկ-

նակամարին վրայ ու շանթեր թափեցին մեր գլխին ու տաւակին ինչե՛ր կան պահուած մեղ համար:

Մօտ 6 ամիս կլինի ինչ տեղա հասած է նոր կուսակալ Ալի պէյ, Ելլարդի տիրահաշտի ուսուցչի հաւատարիմ սանը. կը հաւատան թէ Կ. Պօլսոյ մէջ երկար ատեն լրտեսական ընկ. գլխաւոր վարիչներէն մին եղած և շատ ծառայութիւններ մատուցած է, շատ դադունքներ երևան հանած է նորին Կայս. Մեծութեան: Հակառակ կլինայի խտրութեան ա՛յնչափ շուտափոյթ վան հասնիլը անակնկալ մեղաւ բոլոր վանեցիրուս և որը սակայն արժանացուց զինք կայսերական գնահատման և սակայն հասնեմէն երեք օր վերջ պատուանշան մը ստացաւ:

Ինչպէս ըսինք լրտեսութիւնը իր բնորոշիչ յատկութիւններէն մին է. հոս կը յիշեմ իր ճամբորդութեան մէկ միջադէպը: Ատելչիվաղէն (Վանայ լճի հիւս. արևմտեան դաւառ) մեկնելով նորին բէյութիւնը կրող նաւակը կը հասնի Էրէրին գիւղը (Վանէն 5-6 ժամ հեռու). գիւղացիները, որոնք ամբողջովին հայ են, կը փութան մեծաբերու, և Ալիի հրամանին համաձայն՝ զինք պատգարակի մը վրայ դնելով՝ ճամբայ կեկնին դէպի տեղա, ընկերակցող ոստիկանները. դոյքերուն հետ թողով, քանի որ տեղէն դիմաւորութեան երթմանցողները շուտով պիտի հասնէին: Ամայի ճամբաներէ անցած ատեն՝ Ալի պէյը սիրալիւր և զարմացմամբ հարց կուտայ գիւղացիներուն, — ի՛նչպէս կը լինի որ առանց հրացանի կը ճամբորդէք, կարող է զայլ կամ մի այլ գաղան պատահել և մեղ վտանգել: Գիւղացիները նրան ի պատասխան խնարհաբար կը յայտնեն, — Էթէնլի մենք խեղճ ու կրակ, հացակարօտ երկրագործներ ենք, մեղ ո՛րտեղից հրացան, մենք չգիտենք գործածել էլ. գալցերի զէմ մահակներով կը կռուենք: — Օ՛, կարող էք. բայց (օ՛րմատր) այդ չեղաւ, կը կրկնէ (չեմ խաբուիր շէշտով մը), պէտք է հրացան ունենաք՝ դաւակներս:

Տեղա հասնելուն պէս՝ երբ պաշտօնատունն մտաւ՝ պատին վրայի քարտէզը մատնանիշելով հարցուց. "Մա՛ է Սատտէթտին փաշայի պատրաստած Վանայ քարտէզը", աւելցնելով թէ Սատտէթտինի հետ երկար ատեն տեսակցած և երկրի մասին տեղեկութիւններ ստացած է:

Վան հասնելով իւր պաշտօնական տեսակցութիւններէ յետոյ, ամբողջ ուշն ու միտքը դարձուց պ ա գ ա յ ա տուրքերը գանձելու, չը նայելով որ Վանայ քրոնիկ համաճարակաւոր արդէն սկսած էր իւր աւերները գործել: Գործադրուած միջնադարեան բարբարոսութիւնների մասին որոշ գաղափար մը կաղմէլ տալու համար՝ ես կը թողում ընդհանուր տեսութիւնը, կը վերցնեմ իբր օրինակ մի գիւղ և կը պատմեմ եղելութիւններ իրենց խիստիպ ձևերով:

Ալիւր գիւղը որ կրցանք համառօտակի նկարագրութեամբ մը մասնութացնել, այժմ մօտ 250 տուն բնակիչ ունի միայն: Փետր. 15-ին կուսակալի հրամանով գիւղերը ցրուեցան ոստիկաններ՝ թահսիւտարների հետ հաւաքելու համար բոլոր պաղայա տուրքեր, սկսած Թիւրքիոյ 1300 թուականից (այժմ 1323). վանդի անկէ առաջ եղածները անհետաւորմամբար շնորհուած էին: Իւրաքանչիւր գիւղը նայած իր բնակչութեան թուին ունէր 7,000—70,000 դրշ. աւելի կամ նուազ տուրքեր, որ պէտք էր գանձել, պետական պարապ գանձը լեցնելու, իսկ ըստ Ալի փաշայի, երկրին բարեկարգութեան ու ապահովութեան նպատակու համար. թահսիւտարներուն արտօնուած էր ստեղծել միջոցներ և գործադրել:

Փետր. 29-ին Ալիւր գիւղ կը մտնեն 15 ոստիկան առաջնորդութեամբ թահսիւտարի մը և կը պահանջեն 170,000 դրշ. պողքէ. գիւղացիները կը խնդրեն որ քանի մը օրուան միջոց տան իրենց հաշիւները տեսնալու համար, սակայն կը մերժուին հայհոյանքների տարափի տակ: Ժարահատ գիւղացիք առհաշիւ կը վճարեն 10,000 դրշ. և ճամբայ կը դնեն առաջին հրոսակախումբը: Ութ օր վերջ գիւղը կը լեցնուին աւելի թուով ոստիկաններ յայտնի ջարագործ Կոլճի-պաշի օղլու Մեծիտի և արիւնկալակ համալ չառուշի առաջնորդութեամբ, գիւղացիք կը փութան առաջնորդել թահսիւտարներին իրենց յատկացուած սենեակը: Գիւղը մեռելատունի կը փոխուի գրեթէ անմիջապէս: Մեծիտը կանչել կուտայ գիւղին ռէս (գիւղապետ) Չեմինիկեան Արմենակը, որ ըստ աւանդական սովորութեան գաւազան մը ձեռին հան կը

ներկայանայ. հազիւ թէ ներս կը մտնէ՝ Մէջիտը անպատկառ ատոթիւններով կը հարցունէ թէ, ո՞վ տուաւ քեզ այդ դաւազանը: Գիւղացին կը պատասխանէ.— Հը՛, քեաֆիր, ֆէղայիններու որոշումով ահա կը լինիս, իմ ներկայութեանս կը ջանաս խաբել, շուտ, այս սենեակը ձեզի չի բաւականանար, պատրաստել տուր առելի կանոնաւորը, նորից քրքել ու լեցնել տուր ձեզ համար անկողիններ ու վերձակներ: Մեր ձիւններին տեղ, ծառայ, պարի, թարմ ու ճաքուր ցորեն, հաց, մորթի՛ր ձեզ համար գտններ, հաւեր: Բէ՛ր իւղ, կարագ, հաւկիթ, թէյ ու շաքար, սառնար, ծաքուր գաւաթներ . . .

— Աղա, քեզ դուրպան, դիտես թէ ճիշդ տեղ չունինք ասիէ լաւ, եաթաղ չունինք, կողպատուած ու անօթի ենք . . . Խօսքը կիսատ կը մնայ խեղճին բերնին ձեջ: Վերջին յայտնութիւնը գրգռած էր անբարոյականի աղգային անպատկառութիւնը, ակնարկով ծը նշան կուտայ և կուսինեւ լի ու գօն զաքնեքի հարուածներին տակ սանդուղէն վար կը գլորեն ուսը, դր քանի ծը դողդողացող գիւղացիներ տուն կը փոխադրեն զգայալիկ եղած: Դուրս կուգայ Մէջիտը գիւղի ձեջ պոտեղու և սենեակ գտնելու համար, դիտածը կորոշէ սենեակ ձը, ուր երթալու համար պէտք է մանկ, ընդարձակ ծխարի շէնք ձը, որ կը կոչուի թոնիրի տուն, ուր կը ծրարուին նահապետական կեանքով հարսն ու փեսան, աղջիկ ու մանչ, ճիճն ու պլօք՝ խառնուելով գառին և ուլին:

Տան տէրը, շատ կը խնդրէ. աղա քեզ դուրպան, ասիւ ալիպի (ածօթ), ճերձեր խարս ու աղջիկ էն տեղ են, զիշերու ցերեկ կերթան ու կը դառնան ոստիկաններ, ի սէր Աստուծոյ ընտրիր ճի ուրիշ սենեակ —: Դէ՛ կորսուիր, քեաֆիր, արդէն ես եկել եմ հոս, մինչև որ 20 կին ու աղջիկ չը պղծեն ու 20 էլ տըղամարդ չսպաննեն՝ չեմ դուրս գայ, դիմադ քեաֆիր է՛ր, ուր է ձեր հրապանները, ո՞ր դժուրն են ֆէղայինները, դուրս հանեցէք կուսինք է՛: Ու կատաղութեան բոլոր թափով կը հայհոյէ: Տնեցոյց լայ ու խնդրանքին անուշադիր՝ սենեակին դուռը կորեկով ներս կը խուժեն և, ի պատիժ, անուշից դուրս հանել կուտայ ասնափորջ բոլոր անասունները, իրենց ձիերը տեղաւորելու համար, և փայտերի հարուածներու տակ ձեռքերնէն կը յափշտակեն դարձանատան բանալին—գնացէք ձեզ համար տեղ ձարէք և գիւղից ուտելիք հաւաքեցէք ձեր անասուններուն՝ ըսելով:

Յաջորդ առաւօտ վաղ դուրս կուգայ Մէջիտը և ուղղակի դէպի եկեղեցոյ հրապարակը կերթայ, ուր կը հաւաքուին գիւղացիներ՝ փակել կուտայ եկեղեցոյ դուռը (փակ մնաց մինչև Զատիկ) և գիւղը դառնում գիւղացիներուն (ձեզ ձեզ դիշերանց փախած էին) կը յայտարարէ թէ մինչև չը վճարեն 50,000 դրշ. ի հաշիւ պագրեթի՝ դուրս չը պիտի գայ գիւղէն, սպառնալով որ հակառակ պարագային արտօնութիւն ունի ծախելու գիւղացիներու բոլոր անասունները՝ այգի, ծառեր, տան ծածք, անկողին, վերձակ, պտուկ և նոյն խալ զգեստեղէններ. ճարահատ գիւղացիք կը պատասխանեն— ճեր հոգին Աստուծոն, ճեր ունեցածը թագաւորինն է, ինչպէս կուզես՝ այնպէս արա՛, ամիս ձը յետոյ անօթութենէ ճեռելու փոխան, այսօր ճեռցուր՝ ապառովնք: Մէջիտի կատաղութիւնը իւր բարձրագոյն աստիճանին կը հասնի, կը հրամայէ անխնայ ճեռել մահակներով — «Քաֆիրներ, ձեր ունեցածը մերն է արդէն, գիւղն ալ մերն է, ես բնաւ էլ գիւղը չեմ ուրի, կամ պէտք է տաք դրամը և կամ գնացէք ոստիկեցէք, ձեր փոխարէն գիւղ նստողներ պատրաստ են»: Երեկոյեան գիւղացիներին ճեռ մասը կը թողուն գիւղը, ոմանք ընտանիքով, ոմանք առանձին մօտակայ թիւրք գիւղացիների և քաղաքացի ծանօթների տներ ապաստանարան փնտռելու:

Մէջիտը եղելութեանց տեղեկանալուն պէս՝ դանել կուտայ մնացածները և ոմանց կախելով, ոմանց մահակներու հարուածներու տակ կը պարտաւորեցնէ որ խոտովանին թէ ո՞ր գիւղերը ապաստանած են փախչողները, սպառնալով թէ հակառակ պարագային առևանգուելը պիտի արտօնէ փախչողներու ընտանեաց. ապա մաս առ մաս ոչխարներ, կովեր ու գոմէշներ կուղարկէ՝ քաղաք ծախելու, իւր պատրաստած երկու խոհանոցներուն պէտք եղածը վերցնելէ յետոյ: Ո՛րքան յուզումնալից էր տեսարանը, երբ քաղաքին դռնէն կանցունէին թաւանը. 10-12 տարեկան մի քանի երեխաներ մինչև

հոն ետեւէն ինկած կուլային՝ երբ ոչխարներէն մի քանիսը վիժեցին գառնուկներ և անոնց աղիտորմ բառաջը խառնուեցաւ լալիւններուն նոր թափ ձը տալով:

Գիւղէն ուսը և մի քանիսը քաղաք գալով՝ խնդրագիր մատուցին, յայտնելով գործուած չարիքները. քիչ ճր ժամանակ անցնելէ յետոյ՝ կուսակալը իր ներկայութեան կանչելով գիւղացիներ, կանարգէ, կը թքնէ, կը հայհոյէ, — այդ ամէնքը ե՛ս եմ սպառնալով՝ ֆէղայիններով լեցուն ձեր գիւղին համար ոչ մի խնդրանք չեմ ընդունիր, ծախեցէ՛ք ձեր հրացանները և վճարեցէք, քեաֆիրներ, տակաւին տասը ոստիկան էլ կը դրկեն՝. և կը հրամայէ իւր թիկնապաշին ոստիկանէլ չկայ: Նոր ծաղկած հարկաւոր ծառեր գետին կը թաւալին, աւերում լա՛ց ու կո՛ծ, — ահա է բաժին թշուառութիւն, սովատանջ գիւղացիին, և այս է քաղաքացիին ալ վիճակը, որու գործիքները կը խլուին արհեստանոցէն, հացն, ալիւր, անկողին, ևայն, տունէն:

Թող սոսկայ դժուրք և թող խորհուրդի կանչէ իւր բոլոր պաշտօնեաներ, զի ճեր երկիրը դժուրէն աւելի անտանելի ու ճեր կառավարիչը և իր պաշտօնեաները բեհզդեբուղէն աւելի ճարտար են:

ԱԽՊԵՐԱՆՑ ԱՐԻԻՆ

29 Մայիս (հ. տ.) 1907
Վ Ա Ն

ՆԱՄԱԿ ՏՐԱՊԵՉՈՆԻՑ

Տեղւոյս նորընտիր կուսակալը Թահիր փաշան երեք շաբաթ առաջ ուրբաթ օրը իւր ֆերմանը կարդալով՝ կառք նստաւ և տեղէն ճեղնեցաւ Պիթիլիլ երթալու համար, կրտուի թէ հաղիւ երկու ամիսէն պիտի վերադառնայ:

Զինուորական հրամանատար Համոյի փաշայի սպաննիչ Մեղալիմ Նաճի էֆէնդին այս գիշեր (28-27 յունիս) ժամը 7-ին կախեցին: Մինչև այժմ փոխի մէջ կը գտնուէր, միայն ընտանիքի անդամներուն հետ մի քանի անգամ խօսելու հրաման տրուած էր:

ԱՆՑՈՐԴ

Յուլիս 12, 1907, ՏՐԱՊԵՉՈՆ

ՆԱՄԱԿ ԹԻՖԼԻՉԻՑ

ՔԻՕՍԷ ՍԱՐԳԻՍ

(ՍԱՐԳԻՍ ՏԵՐ-ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ ՅԱԿՈԲԵԱՆ)

Ներկայ 1907 թ. յունիս 1-ին անողոք զնդակին զոհ գնաց Թիֆլիզում, Ալաշկերտի Համառ գիւղացի Սարգիս Տեր-Կարապետեան Յակոբեանը, ծնունդով 25-27 տարեկան մի քաջարի երիտասարդ, ամենախոր վիշտ պատճառելով Թիֆլիզի ամբողջ հայ հասարակութեան սրտին. ո՞վ էր այդ երիտասարդը: Քէօսէ Սարգսի (այդ անունով էր նա յայտնի ամբողջ Անդրկովկասին) կենսագրութիւնը գրել չէ միայն, որովհետեւ դա մի լուրջ և խիստ կարևոր գործ է, որ պէտք է կատարուի հանգուցեալին աւելի մօտից ծանօթ և ձեռնհաս ընկերների միջոցաւ. կիորձեմ հաղորդել ընթերցողներին այն միայն ինչոր վերաբերում է նրա վերջին օրերին և թաղմանը, որին ականատես եմ եղել:

Նրա անցեալից այսքանին է ինձ յայտնի, որ Քէօսէ Սարգիսը դեռ պատանեկան հասակից իր ամբողջ էութեամբ հա-

ճակուեւ է յեղափոխական զազաւարներով և տաճկահայ տառապեալ ժողովրդի ազատագրութեան համար ճշուող սրբազան կուռի ծարաւով: Եւ նա երկար տարիների ընթացքում մասնակցել է Ալաշկերտի գաւառում քրդերի և թիւրքերի դէմ ճշուած մի շարք ճակատամարտների՝ միշտ խիզախ, միշտ անկեհեր, միշտ հիացմունքի արժանի . . .

Ի վերջոյ հալածուելով և սատակ հետապնդուելով թիւրք կառավարութեան կողմից՝ 1903 թուին անցնում է Կովկաս և Կաղզուանում մտնում է Հնչակեան շարքերի մէջ, որպէս անձուէր Հնչակեան ղիմաւոր, ուխտելով իր կեանքի գնով պաշտպանելու ճեր կուսակցութեան վեհ զրօշը:

Շատ չանցած, սկսում են կովկասեան հայ-թրքական աւրինահեղ անցքերը և Սարգիսը Կարսի վրայով գալիս է Թիֆլիզ և ապա անցնում է Ղարաբաղ: Այստեղ Սարգիսի առաջ բացւում է եռուն դործունէութեան լայն ասպարեզ և նա, որպէս պաշտպան հրեշտակ, հասնում է ամէն տեղ, ուր նկատուած է թշնամու հոծ բաղձութիւնը և զնդակի տարափի ներքև անուկհրաբար կուռն է, քաջալերում իր ղիմակիցներին, ազատում նեղն ընկածներին, իր մի շարք քաջագործութիւններով արժանանում անխափր բոլոր հայերի հիացմունքին . . .

Հնչակեան, Դաշնակցական, Սօցիալ-Դեմօկրատ — բոլորը միատեսակ և միաբերան Քէօսէ Սարգիսի անմոռանալի հերոսութեանց գովքն են անում, նրան սիրում, պաշտում, նրան որպէս օրինակ մասնացոյց անում իրենց ընկերներին:

Իսկ թշնամին՝ լսելով Քէօսէ Սարգիսի անունը ամէնուրեք՝ թողնում էր իր զիրքը և փախուստի դիմում: Կուռի ամենատաք միջոցին, երբ Շուշուայ թրքական ճաղը հայի համար անձառչելի մի դժուար էր ներկայացնում, էլի Քէօսէ Սարգիսն էր, որ խիզախում էր և անտեղից փրկում էր հազարաւորների բաղձութիւ կեանքեր, հրի և սրի միջից զուրս բերելով նրանց . . .

Եւ Քէօսէ Սարգիսն իրաւամբ կրում է ՇՈՒԻՇՈՒԱՅ ՊԱՇՏՊԱՆ վսեմ տիտղոսը: Քանի Շուշին գոյութիւն կունենայ՝ անտեղ մարդիկ, հայ, թուրք և այլ-ազգեր միշտ պատկառանքով կլիշեն Քէօսէ Սարգիսի պաշտելի յիշատակը:*)

Նրա բարձր և վայելուչ հասակի, միշտ ժպտուն դէմքի, մաքուր և անկաշառ սրտի, միշտ ճշմարտասօս լեզուի և վերին աստիճանի հաստատ ու աննկուն կամքի առաջ ինքնաբերաբար կիսմարհուէր իւրաքանչիւր հայրենակից, բայց նա հեղ էր՝ ինչպէս գառնուկ և վեհանձն՝ որպէս առիւծ, ու ամէնքի հետ սիրալիր էր, ամէնքի հետ քաղցր և ընկերական . . .

Այն աստիճանի համեստութիւն կար այդ հրաւայ հերոսի մէջ, որ նրա հետ ամիսներով էլ եթէ միատեղ ապրէիք, իրեն սքանչելի մեծութեան մասին մի բառ անգամ չէիք լսիլ նրա բերանից:

Նրա լայնածաւալ հուշակեր լսողները երբ իրեն տեսնում ու որևէ կերպով իրենց սքանչացումն էին արտայայտում, նա սովորաբար ժպտալ դէմքին պատասխանում էր.

— Մայրս զիս ծնաւ և Հնչակեան Կուսակցութիւնը ինձ հոգի տուեց՝ ազգիս ծառայելու համար:

Եւ դրանով վերջացնում էր իր խօսքը, միշտ խուսափելով զովաբանական ակնարկներից:

Մահից երկու օր առաջ խօսք կար մի շատ լուրջ ձեռնարկի մասին և հանգուցեալը լիովին պատրաստակամութիւն էր յայտնում իր փառքը պատկերու նորանոր անձ-նրաւորութիւններով. նկատելի էր թէ ինչպէս այդ երիտա-

(*) Մասնաւոր մի նամակից քաղում ենք հետևեալը. «Երեւակայեցէք, մի շատ զարմանալի և իր տեսակի մէջ հազազկուտ երևոյթ. — Շուշում երբ լսել են Սարգիսի սպանւիլը, նրա պատկերը զուրս են բերել թափօրի սև շղարշը վրան և այդ թափօրին հետեւել են հայերը անխտիր, թուրքերից էլ բազմաթիւ խմբեր միացել են այդ տխուր հանդէսին»:

սարդը յոգնելու մասին գաղափար իսկ չունէր, կարծես նրա ջղերը պողպատից լինէին: Ի՞նչպէս ծոռանալ, մանաւանդ, այն ըստէն, երբ խորհրդակցութիւնը վերջացած՝ նա տեղից վեր կացաւ, և հաստատուն ու վճռական եղանակով պատասխանեց.

«Ընկերներ, վիրաւորանք կըլլար ճեղի համար, եթէ դէպի Տաճկահայաստանն ունեցած ճեր պարտականութեան մասին այստեղ խօսք բացուէր . . . Եթէ բոլոր առանց ջրի կեանք չունի, ապա ճեր քամբաղղ Հայրենիքն ալ առանց ճեր աւրինին ազատ կեանք ունենալ չի կարող . . . Ու քանի դեռ ճեր երակներուն մէջ արին կհոսէ, ճերք չենք կարող խնայել այդ արինը Հայրենիքի համար . . . ԵՍ ՊԱՏՐԱՍԿԱՅ ԵՄ»:

Այդ սրտաբաւղի բառերը արտասանելուց յետոյ՝ լուկ միջիկ դուրս գնաց նա:

Հարցը վճռուած էր: Քէօսէ Սարգիսը «ՊԱՏՐԱՍԿԱՅ» էր յօժարակամ զոհ բերելու իր ծաղիկ կեանքը այն Հայրենիքին, որին այնպէս ջերմ սիրով սիրում էր նա, այն ժողովրդին, որի պարտաճանաչ գաւառն էր հանդիսացել նա իր ամբողջ կուսակցութեամբ:

Բայց անդիտակից արևնակցի մահաուրիմ գնդակը նրա փութումը խեղդեց սրբազան հասարակութիւ:

Հազիւ 24 ժամ ապրեցաւ նա վիրաւորուելուց յետոյ և այդ 24 ժամուան ընթացքում, հոգեւորքի ճգնաժամումն իսկ նրա անգուսպ հոգին սլանումէր դէպի «Քամբաղղ Հայրենիքի» արևմտողը դաշտերն ու լեռները, այնտեղ, ուր նրան էին սպասում գոյութեան իրաւունքից զրկուած թշուառները . . .

— Ե՛հ, շշնջում էր նա յողորջուն ձայնով, մահուան տագնապի մէջ, — գոնէ այն տեղ էլ . . .

Դուք ինձմէն աւելի երջանիկ էք, որ պիտի կարողանաք այդ փառքին հասնել, Հայրենիքի մէջ Հայրենիքի համար մեռնիլ . . .

Այդ ծոռուններով աւանդեց հոգին Յունիսի 2-ին, ցուրեկուան 12 ժամին:

Քէօսէ Սարգիսի մահուան տխուր լուրը կայծակի արագութեամբ տարածուեց Կովկասի մայրաքաղաքում. անպատմելի ուժգնութեամբ շանթահարելով բոլոր լսողների սրտերը:

Կովկասի և Ռուսաստանի Հնչ. Մասնաճիւղերի Գործադիր Յանձնախումբը բաց թողեց հետևեալ մահազոյշը առանձին թուոցիկով տպուած.

«Ընկերներ, Հոգեկան ամենախոր կակիծով է, որ կղուծենք ճեր անգուգական հերոս, Շուշուայ պաշտպան ՔէՅՍԷ ՍԱՐԳՍԻ Եւ դեռնական մահը, որ տեղի ունեցաւ ամսիս 2-ին:

Հրաւիրում են բոլոր ընկերները և հանգուցեալի յիշատակը յարգողները՝ ներկայ լինելու, երեքշաբթի, առաւօտեան 9 ժամին, մարմնի տեղափոխութեանը Միքայէեան հիւանդանոցից դէպի Վանքի Վանքի Մայր Եկեղեցին, իսկ պատարագից յետոյ յուղարկուարութեանը՝ դէպի Խօջիվանքի գերեզմանատուն»:

Երեքշաբթի, յունիսի 5-ին, առաւօտեան ժողովրդի խուռն բաղձութիւն էր հաւաքուել Միքայէեան հիւանդանոցի ծոռ, որտեղից անպարտ զոհի մարմինը շքեղ հանդէսով փոխադրուեց Վանքի եկեղեցին: Ճանապարհին երգում էր երգեցիկ խումբը: Դիակաւքը և դադողը ծածկուած էր բաղձութիւ պատկերով և ծաղիկեղջերով: Օրիորդները զոյգ-զոյգ տանում էին պսակները, նրանց հետևում էին պատկակիր ընկերները, Հնչակեան վարիչ մարմինները, ժողովուրդը և հանգուցեալի հայրենակիցները: Պաշտելի հերոսին բերել էին հետևեալ պսակները. — Կովկասի և Ռուսաստանի Հնչ. Գործադիր Յանձնախումբից, Երևանի, Շուշուայ, Արմաւիրի, Բագուայ, Թիֆլիզի, Չանգեդուրի, Սևաստօպոլի, Գանձակի, Նովորոսիսկի, Բաթումի, Փոթիի, Խարսի, Օդեսայի մասնաճիւղերի ընկերներից, Դաշնակցականներից, Դաշնակց. Մասնոց ընկերներից, Գուգարք խմբից, «Մայր-Հայաստան» Հնչ. խմբից՝ 11, «Առող» Հնչ. խմբից, «Հեռաւոր», «Մասուն», «Առիւծ» Հնչ. խմբից 3-ական, «Վրէժ» Հնչ. խմբից, «Այճեաճ» Հնչ. խմբից 3, «Ապուռած», «Բազրատունի», «Աւետիք», «Ալան», «Լօղի», «Մուրաւ Գ», «Տարսն», «Հաւրազ», «Եփրատ», «Արաքս Բ.» Օրիորդաց Փունջ, և «Տուկար» Հնչ. խմբից. Ռ. և Կ. Հնչ. Գործադիր Յանձնախմբից առանձին ծաղիկեղջեր, «Լօղի» խմբից առանձին շքեղ ծաղիկեղջեր, և այլն, և այլն:

Եկեղեցում դամբանական խօսեց Աւր, որից յետոյ բազմամարդ թափորը վանքի գաւթում լուսանկարուեց և ապա

սխառեց տխուր յուզարկաւորութիւնը:

Կառավարութիւնը տեսնելով յուզարկաւորների հոծ բազմութիւնը, կարգադրել էր ձի խումբը սպառազինուած հեծեալ կողակների հետեւի սպակաւքին:

Ճանապարհին, ի պատիւ և ի յարգանս ամենից պաշտօնաւորաւ հերոսի յիշատակին, արհեստաւորները զուրա էին գալիս իրենց համբարական զօշակներով՝ սևով, քողարկած, բոլոր ճագաղիները և խանութները խախտ փակուած էին և աւելի ու աւելի ստուարանում էր յուզարկաւորների բազմութիւնը . . .

Ամէնի դէմքի վրայ նկարուած էր սրտատուր տխրութիւն և այդ ծովայած հասարակութիւնը, կարծես բոլոր հոգեւոր ճնշուած ճակատագրական հարուածի ծանրութեան ներքեւ, կանդաղաբայլ դիմում էր դէպի Խոջեվանքի գերեզմանատուն:

Վերջապէս թափոն հասաւ Խոջեվանք, որտեղ և ամփոփուեց հերոսի աճիւնը:

Պերեզմանի վրայ զգածուած և լացակամած եղանակով ու փղձկուն սրտից բղխած դաժբանականներ արտասանուեցին հայերէն և վրացերէն լեզուներով, ձի առ ձի թուելով հանգուցեալի արծանիքն ու քաջագործութիւնները և նրա ճահւան առթած խորագոյն կակիճը ամենի սրտին . . .

Փոքրիկ հողաթուճքը շուտով ծածկեց ձեր ծարած տեսութիւնից այն հսկայի նշխարները, որի մէջ դեռ տնապառ աւին կար ճաքաւորութեան և թշնամեաց դէմ . . .

Հանգիստ ուղիներով, ժողովրդի հարապատ գաւախ, քսուորք յիշատակը անջինջ կմնայ ձեր սրտերում և ձեր կուխտներ իրագործել այն նուիրական տենջանքները, որոնք համակել էին քո անբիճ հոգին:

Քեզ նման հերոսներն անմահ են յաւիտեան:

Հ. Ա.

1907 Յունիս 7
ԹԻՖԼԻՍ

Հ Ա Ր Ց Ա Ր Ա Ն

Սօցիալիստական կոնգրեսների որոշումները և դրած հարցերը աչքի առաջ ունենալով՝ ներկայ հարցարանը մշակելիք, որպէսզի ձեր ընկերները ընդհանուր ուղեցոյց ունենան այն և ըստ այնմ ուսումնասիրեն գիւղական հասարակութիւնը և երկրագործական խնդիրները:

Այդ ուղեցոյցով է որ ձեր ընկերները պիտի առաջնորդուեն թէ՛ Կուսակցական Մամուլին և թէ՛ Գործադիր Յանձնախմբերին տուած տեղեկագրերի համար:

Դրած հարցերին պիտի աշխատեն ճշգրտութեամբ պատասխանել թէ՛ Կովկասի, թէ՛ Ճաճկա-Հայաստանի և թէ՛ Պարսկաստանի ընկերները, — ամէն ինչ, յայտնի բան է, տեղական պայմաններին համաձայն:

Մենք դիտմամբ շօշափած ենք շատ հարցեր, որոնք թէև հայ իրականութեան մէջ շատ մեծ ծաւալով դեռ գոյութիւն չունեն, բայց ցոյց են տալիս այն հոսանքը, որ առել են երկրագործական խնդիրները, — ինչոր պրօպագանդայի նիւթ էլ կարող է լինել ընկերներին:

Ուսումնասիրութեան ժամանակ առանձնապէս ուշադրութիւն պիտի դարձնել տեղական չափուակ պայմանների վրան:

Մի ժողովուրդ, ձի դասակարգ լաւ ճանաչելու համար՝ պէտք է այն բազմակողմանի կերպով ուսումնասիրութեան ենթարկել և ստացած եղբակցութիւնները ձի քանի անգամ վերաստուգել, — այդ պայմանով է, որ ճշմարտութեան և իրականութեան

կարելի է մօտենալ:

Ոչինչ այնքան մնաստար և սխալեցնող չէ, որքան ձի խնդրի նկատմամբ կանխասաց կարծիքներով առաջնորդուիլը: Ժամանակակից կեանքը այնքան յարստիմոյն երևութներ է բովանդակում իր մէջ, որ երէկուայ դիտողութիւնը այսօրուան բացարձակ ուղեցոյցը չի կարող լինել, ուստի միշտ բացական է նոր աչք պէտք է ունենալ:

Մեր մէջ շատ գաղափարներ կան, որ իսկապէս գոյութեան իրաւունք չունին, բայց պահուած են, որովհետև ասելը, կրկնելը ձի տեսակ հնաւանդ ունակութիւն (en routine) է դարձել, ինչոր յատուկ է ծոյլ ուղեղներին, — դրանից է որ պիտի խուսափեն օրուան գործի չնեւրը:

Ապագային մենք յաճախ պիտի վերադառնանք երկրագործական խնդիրներին, որովհետև մեր ժողովրդի ստուար մասը երկրագործ լինելով՝ հարկաւոր է որ պատմականօրէն և փաստացի կերպով հասկանայ հողային — սեպհականատիրական խնդիրների բնաւորութիւնը և այդ մասին հրապարակի վրայ եղած կարծիքներն ու վարդապետութիւնները:

Պէտք է գիւղացուն պարզ և որոշ կերպով ցօյց տալ թէ ինչպէս երկրագործութիւնը հետզհետէ սկսում է ճարտարարուեստուիլ (s'industrialiser) և, հետեւաբար, քաղաքացի պրոլետարիատի նման, նա էլ իր տնտեսական ու քաղաքական արմատական փրկութիւնը պիտի որոնի միայն և միայն սօցիալ-դեմօկրատական սկզբունքների կիրառութեանը մէջ:

* * *

ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

Ա. — Պատմական համառօտ տեղեկութիւններ տուեցէք այն մասին, թէ ձեր շրջանի հողատէր-սեպհականատէրերը ի՞նչ կերպով են ձեռք բերել իրենց անշարժ կալքերը՝ վարեւահողեր, արօտատեղիներ, անտառներ, այգիներ, և այլն: Ձեր տեղեկութիւնները աւելի մանրամասնեցէք խոշոր հողատէրութեան նկատմամբ:

Բ. — Ձեր շրջանում ի՞նչքան հողատէրեր կան, որոնք հողային սեպհականութեան տարածութիւնը լինի՝

1 դեռեալներից քիչ:
1 — 10 դեռեալներ:
10 — 40 "
40 — 100 "
100 — 1,000 "
1,000 — 10,000 ", և այլն. *)

Խոշոր, Միջին և Փոքր հողատիրութիւնը հողային ի՞նչ տարածութիւններից է կազմուած նկատուած, — այդ մասին աւելի հարց ու փորձ արեք գիւղերում: Խոջեվանք թիւը այդպիսի հողատէրերի, շրջանի անունը և բնակիչների թիւը:

Գ. — Որքա՞ն էր սեպհականատէր հողատէրերի թիւը, ձեր ուսումնասիրած շրջանի մէջ, սրանից 5, 10 և 20 տարի առաջ: — Այդ մասին կարող էք օգտուել շինական դատարանների, միջնորդ դատարանների, երկրագործական հաստատութիւնների և հողային խնդիրների վերաբերեալ ծառեաններից:

Դ. — Խոշոր, Միջին և Փոքր հողատէր-սեպհականատէրերը ի՞նչքան կալուածատուրք են վճարում, ի՞նչ եղանակով և տարին քանի՞ անգամ:

Ե. — Ձեր շրջանում ի՞նչ ուղիւթեամբ է դարգանում հողատիրութիւնը:

Դէպի շատ խոշորը (10,—20,000 դեռեալներից աւելի)
" խոշորը (1,000-ից 10,000)
" միջինը (100-ից 1,000)
" փոքրը (10-ից 100)

(*) Ճարածութեան այդ չափերը կարող էք տալ նաև փութի, խալվարի, կօտի, էօլէկի, արտավարի և օրավարի հաշուով, նայելով թէ ո՞ր տեղի համար ի՞նչ չափ է գործածուած:

Դէպի շահ փոքրը (մէկ դեռատնից վար)

Զ. — Ի՞նչ արժէ հողը:

Արժէքը աւելանում է թէ պակասում:

Ի՞նչ արժէր մի դեռատնի հողը սրանից 5, 10, 20 տարի առաջ և ի՞նչ արժէ այժմ:

Ե. — Խոշոր կալուածատէրերը իրենք ենք ճշակում իրենց կալուածները թէ՛ վարձու են տալիս: Եթէ իրենք են ճշակում, ապա ի՞նչպիսի և ի՞նչքան գործաւորներ ու պաշտօնեաներ են պահում:

Բ. — Եթէ կալուածատէրերը իրենք չեն ճշակում իրենց հողերը և վարձու են տալիս, — ապա ի՞նչ պայմաններով և ի՞նչ գնով:

Թ. — Ձեր շրջանում կալուածատիրական և վանքատառական գիւղեր կան: Փոխադարձ ի՞նչ պայմաններ կան կալուածատէրերի և գիւղացիների միջև: Ծուեցէք համառօտ տեղեկութիւններ:

Ասացէք մի քանի խօսք հողի բեղմնաւորութեան ծախսի ընդհանրապէս:

ԱՎԱՐԱԿԱՊԱՆՆԵՐ ԵՒ ՄԱՐԱԲԱՆՆԵՐ

Ա. — Եթէ ձեր շրջանի մէջ ագարակապաններ (fermier) կան, որ իրենք են շահագործում, ապա քանի՞ դեռատնի է հասնում նրանց շահագործած հողը:

Ի՞նչ պայմաններով:

Գ. — Ձեր շրջանի մէջ կան մարաբաններ (métayer): Ի՞նչքան: Ի՞նչ կարգադրութիւն ունեն նրանք հողատէրերի հետ, — գրաւոր պայմանագրութիւն կա՞յ, թէ՛ ամէն ինչ բերանացի է կատարւում:

Հողերի շահագործման մէջ միայն մարաբաններն են բերում իրենց տաւարը, գործիքները և սերմացուն, թէ՛ հողատէրն էլ է սերմացուն կէսը տալիս:

Կը պատահի՞ որ ամբողջ սերմացուն հողատէրը տա՞յ: Հողատէրը մարաբային տալի՞ս է և՛ բնակարան:

Բերքը ի՞նչպէս է բաժանւում,

Մարաբայի և հողատէրերի միջև կայացած պայմանագրութեան մի օրինակ նոյնութեամբ կցեցէք ձեր տեղեկագրին, եթէ կայ:

ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹԻՒՆ

Ա. — Ձեր շրջանում կա՞յ համայնական հողատիրութիւն, համայնական հողատիրութիւնը քայքայւո՞ւմ է. ի՞նչպէս: Կան անտառներ, արօտատեղիներ, ճշակելի հողեր, ջրաւազաններ, ևայլն, որ միմիայն համայնքին պատկանին:

Բ. — Ի՞նչքան է այդ հողերի տարածութիւնը:

Ի՞նչպէս են շահագործում:

Այդ բոլոր ամբողջ համայնքի ազատ տրամադրութեան տակն է գտնւո՞ւմ:

Համայնական հողերը ի՞նչպէս են բաժանւում բնակիչներին, — լուծքի՞, թէ՛ շունչի համեմատ:

Համայնքին պատկանող հողերը տրւո՞ւմ են սոսկական մի անհատի շահագործման համար. — ի՞նչ պայմանով:

Կան օրինակներ, երբ համայնքը ինքը հողերը շահագործէ և արդիւնքը բաժանէ, — ի՞նչ ձևով:

Հողերը ուղղակի համայնական թէ՛ անհատական բնաւորութիւն ունին:

Համայնական հողերը մեծացնելու միտում կա՞յ:

ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ա. — Գիւղերի ազգաբնակչութիւնը աւելանո՞ւմ է. թէ՛ պակասում, — բերեցէք օրինակներ:

Բ. — Ինչի՞ն էք դուք վերագրում այդ նուազումը կամ աւելացումը:

Գ. — Երիտասարդները ընդհանրապէս գլխին են մնում, թէ՛ քաղաքները պանդխտում:

Դ. — Տնով-տեղով գաղթողներ կան. տուեցէք գաղթականութեան և պանդխտութեան պատճառները:

Ձիւնուորական ծառայութիւնից արձակուած երիտասարդները աւելի նախընտրում են գլխը մնալ, թէ՛ քաղաքները երթալ:

Ե. — Ձեր շրջանից ուրիշ տեղեր աշխատանքի համար պանդխտողների թիւը ո՞րքանի է հասնում:

ԵՐԿՐԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ա. — Ձեր շրջանում երկրագործական ի՞նչ արտադրութիւններ կան, — խաղող, ցորեն, գարի, կորեկ, գլղը, խոտ,

ճակնդէղ, գետնախնձոր, կաթ, կարագ, պանիր, չոր մրգեղէններ, ձի, եղ, կով, դոմէշ, ոչխար, խոզ, հնդկահաւ, սագ, բազ, հաւ, աղաւնի, ձու, ծաղիկ, ծառեր, փայտ, ձիթենի, թթենի, բամբակ, դարի, բուրբ, բանջարեղէն... անուանեցէք մանրամասնօրէն:

Տեղեկագրեցէք թէ ի՞նչ բերքեր և արտադրութիւններ յատուկ են միայն ձեր շրջանին:

Ո՞րքան է ստանում շատ փոքր, փաքր, միջին, մեծ և շատ մեծ հողատիրութիւնը այդ արտադրութիւններից:

Դրանց շահագործումը ի՞նչքան արժէ տէրերի համար:

Արտադրութեան տեսակի մէջ ձևափոխութիւն կա՞յ (օրինակ՝ հացահատիկներ փոխանակ մարգարիտի, այգիներ փոխանակ հացաբոյսերի, թթատաններ փոխանակ խոտանցի, ևայլն):

Բ. — Մշակութեան համար ի՞նչ կենդանիներ են գործածւում. թուով ո՞րքան: —

Կան աշխատաւորներ. ի՞նչքան:

Ի՞նչ է աշխատանքի պայմանները:

Գ. — Թուեցէք թէ հողի մշակութեան տեսակէտով ի՞նչ բարելաւութիւն կայ յառաջացած ձեր շրջանում:

Դ. — Ձեր համայնքի կամ շրջանի մէջ կան տիրող սովորութիւններ, որոնց համաձայն գիւղացիները իրարու փոխադարձ ծառայութիւններ մատուցանեն տարուայ յայտնի ժամանակներում և յայտնի աշխատանքներում. օրինակ՝ «փոխարայ բանել», «միջին», ևայլն:

Երկրագործական գործիքներ, կենդանիներ իրարու փոխ տալու սովորութիւններ կան. — նկարագրեցէք մանրամասնօրէն:

Ե. — Արտադրողները իրենց արտադրութիւնը ուղղակի տալուով են վաճառում թէ՛ միջնորդների:

Նկարագրեցէք հանգամանօրէն շրջապատող շուկաների բնաւորութիւնը, ծախելու եղանակը և գինը: (Այստեղ՝ կազմեցէք արտադրութիւնների մանրամասն տեղեկագիրք, նշանակեցէք վաճառականական և անտեսական տաքստայների մասին, ցոյց տուեցէք նրանց բնորոշող զրգապատճառները, գոյութիւն ունեցող մրցակցութեան բնաւորութիւնը, ևայլն):

Զ. — Ձեր շրջանի ո՞ր արտադրութիւնը ազգաբնակչութեան պէտքերին լիովին բաւականութիւն է տալիս. ո՞րը ոչ:

Ի՞նչ է արտահանում և ի՞նչ ներմուծւում, և ո՞րտեղից: ԵՐԿՐԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՄԵՔԵՆԱՅԿԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ա. — Շատ փոքր, միջին, մեծ և շատ մեծ հողատէրերը օգտուո՞ւմ են երկրագործական ներկայ մեքենայականութիւնից:

Բ. — Ի՞նչ գործիքներ են գործածւում, — սարդ արօր, գուլթան, մանդիւ, տափան, մանգաղ, ջարջաւ, կամի, փոցի գերանի...:

Ձեր շրջանում գործ են ածում երկրագործական նորագոյն մեքենաներ և գործիքներ, — ինչպէս են երկխոփ, բազմախոփ և խորահերկիչ արօրներ, կամիտը մեքենայ, ցանող մեքենայ, արմատներ անկող մեքենայ, պարարտացուցիչ նիւթեր սփռող մեքենայ, հնձող մեքենայ, քամու տուղ (էրան անող) մեքենայ, նորագոյն արմուղ, բամբակի մեքենայ, ևայլն:

Գ. — Այդ հողատէրերը գործ են ածում ելեքտրաշարժիչներ (moteur), պետրոլաշարժիչներ և կամ գազաշարժիչներ:

Գահալիծող ջրերի սլոյց օգտուողներ կան ձեր շրջանում ինչի՞ համար:

Ձեր շրջանի մէջ կան օրինակներ, երբ համայնքի բոլոր անդամները միասին, կամ նրա փոքր արտադրող մասը մի կամ մի քանի մեքենաներ գնեն ընդհանրութեան գործածութեան համար: Ի՞նչ տեսակի են այդ մեքենաները:

Դ. — Այդ գործիքներից և մեքենաներից ամէնքը հաւասարապէս կարող են օգտուել, թէ՛ միայն գնելուն մասնակցողները, իսկ գնելուն չմասնակցողներին կամ կարողութիւն չունեցողներին վարձու կամ ձրի օգտուելու տրւում է:

Ե. — Ձեր շրջանի բոլոր տեսակի արտերը ջրարբի են, թէ՛ անջրի: Ոռոգման գործը ի՞նչ հիմունքների վրայ է դրւում:

